CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 717 Subject : Rhetoric.

Title : Kāvyavilāsa

Author : Bhattācārya Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 8.6" by 3.8" Extent : 56 foil (no. 12 missing)

Language : Sanskrit. Script : Devanāgarī

Remarks : —

जगत्परीक्षणविचक्षणैः क्षणमपि क्षणं धास्यति ॥३॥ ऽलंकाररसानेक
रूपादिषु गुणेषु च ॥ तदंते स्वीयपद्यानि ~~[illegible]~~ प्राचीनकृतलक्षणे ॥४॥
तत्रादौ काव्यस्वरूपं निरूप्यते ॥ तथा च काव्यप्रकाशे ॥ तददोषौ शब्दार्थौ
सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि ॥ अस्यार्थः ॥ शब्दार्थौ तत्काव्यं ॥ अत्र दो
षः पदविधेयाभावेनान्वयाभावः भिन्नलिंगवचनकृतो दोषः ॥ वेदाः प्रमाणं
स्मृतिवत् ॥ कीदृशौ तौ अदोषौ दोषरहितौ ॥ दोषाः स्फुटदोषाश्च्युतसं
स्कृतमप्रतीताद्यः ॥ सगुणसहितौ गुणैः ओजप्रभृतयः ॥ क्वापि पुनः क्व चि
त्पुनः ॥ अनलंकृती अपि ॥ स्फुटालंकाररहितावपि शब्दार्थौ काव्यं भव

।।२।। सेवइति तु येस्फुटालंकारवती काव्यत्वमामनंति तन्मतमपाकर्तुमुक्तं शरदागमप्र
कृतिषु । सरसालंकारवती निर्दोषा गुणभूषिता ॥ रसरीतिलक्षणवती या वा
क् सा लक्ष्मा काव्यनामभाक् ॥ रसगतलक्षणैः [illegible] गुणभावादयोपि गृहीताः
एतन्मते रसरीतिलक्षणानां रसत्वमावश्यकं ॥ दोषराहित्येपि रौबंधादिवि
जृंभितगौणत्वात्काव्यप्रयोगाव ऽदृष्टमित्यपीत्याशयः ॥ प्रतिनवीनास्तु ।।२।।
विलक्षणचमत्कारकारित्वमेव काव्यत्वमामनंति । अत एव विलक्ष
णचमत्कारकारिणि दोषसत्वेपि काव्यमिति प्रयोगः । ननु नैतत्का
व्यमिति । सत्यपि च रसादौ विना चमत्कारमभिज्ञानां काव्यमिदमिति
न प्रतीतिरपि तिरस्कृतव इति ॥ काव्यप्रयोजनमाहुराचार्याः ॥ काव्यं यशसे

ऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये च । कालिदासादीनामिव यशः । धावकादीना
मिव धनं । भारव्यादीनामिव व्यवहारज्ञानं मयूरादीनामिवा[illegible]
व्यपत्तिरिति । काव्यकारणमप्याहुः । प्रतिभैव श्रुताभ्याससहिता कवितायाः
री । श्रुताभ्यासाभ्यां सहिता प्रतिभैव कवितां उत्पादयतीत्यर्थः । प्रतिभा सं
स्कारविशेषः । श्रुतं काव्याङ्गेभ्यः श्रवणं । अभ्यासः पुनः पुनः परिशील
नं । तदाहुरन्येपि । तां विना काव्यं न संभवेत्प्रसृतमप्युपहासाय स्यादि
ति । अत्र एवमवधेयं । यच्चिद्विनापि श्रुताभ्यासौ देवताप्रसादादिनोत्पन्न
प्रतिभया काव्योत्पादप्रायिकपरं । अथ पूर्वं काव्यस्वरूपसंपाद
कतया प्राधान्येन रसा ये निरूप्यंते । तत्र रसानाहुः । यथा शृंगारहास्य
करुणरौद्रवीरभयानकाः ॥ रसा नव समुद्दिष्टा बीभत्साद्भुतशांतयः इति

एषां रसानामनुगुणतया स्थायिभावाद्यो निरूप्यंते ॥ रतिर्हासश्च शोकश्च
क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्सा विस्मयश्चेति निर्वेदः स्थायिभावकः ॥ शृं
गारादिषु क्रमेणैव स्थायिभावा भवंतीत्यर्थः ॥ एत एव स्थायिभावाद्यैः विभा
परिपूर्णा रसरूपत्वेन परिणमंति । यथा सुवर्णोपि कुंडलादित्वेनेति ।
तदुक्तं । परिपुष्टो विभावाद्यैः स्थायिभावो रसो मतः इति ॥ आलंबनोद्दीपना
॥३॥ ख्यो विभावः कारणं द्विधा । कार्यानुभावश्चैतेषां सहायो व्यभिचार्ययं ॥ वि ॥३॥
शेषेण भावयति उत्पादयति रत्यादीनिति व्युत्पत्त्या सिद्धो विभावः कार
द्वि २ णस्वरूपः ॥ स च द्विविधः । आलंबनोद्दीपनात्मा । आलंबनस्वरूपः उद्दी
पनस्वरूपश्च । यदालंब्य रत्यादिर्भवति तदालंबनं यथा शृंगारे कांता
। यत् रत्यादिकं उद्दीपयति तत् उद्दीपनं यथा शृंगारे चंद्रचंदनोद्यानादि ॥ अनुपश्चा

नं सरसोल्लासः ॥ यथा ॥ दिगंबरो बद्धजटाकिरीटो भस्मांगरागः फणिभूषणभ्रमः ।
जरा१० स्खलत्पुंगववाहनेन समागतो गौरि वरस्तवायं ॥ ९ ॥ इति हास्यरसः ॥
अभीष्टविप्रयोगाश्रुपातकलाप्यादिभिः क्रमात् ॥ विभावाद्यैर्युतः शोकस्थायी
स्यात्करुणो रसः ॥ यस्य शोकः स्थायीभावः । अभीष्टस्य पुत्रादेर्विप्रयोगो विभा
वः । विप्रयोगस्तु द्विविधः । दूरगमनादिरूपो मरणरूपश्च । अश्रुपातादिर
नुभावः ग्लान्यादिर्व्यभिचारीभावः स रसः करुणः । यथा माधवचंपूग्रंथे
। अपि जीवितपामरोपरो भवनाकोपि समो न विद्यते । यदुपेक्ष भवान्नृसिंहो
तोदवं गतमेकाकिनया निजेश्वरं । यथा च विप्रलंभः करुणो नाम भवति
दनदेवरसात्मः । इति करुणरसः ॥ क्रोधस्थायीस्यात् रौद्रो विभावाद्यैः
समान्वितः ॥ मात्सर्यहस्तनिष्पेषसंमोहाद्यैर्यथाक्रमं ॥ यस्य क्रोधः स्थायी
यीभावः मात्सर्यं विभावः । हस्तनिष्पेषवाक्यादुर्वचनादिरनुभावः ।

संमोहादिर्व्यभिचारिभावः। सभासारोद्रः। यथा। स्तंभाद्दुल्लुल्पगजे भ्रकुटिकु
टिलमंत्रेक्षणः सकृपेन सोद्यछेत्येंदुवक्त्रः स्वाननस्व रंजंभितः संविदार्य।
गुल्फत्योल्लोत्पसांसंप्रकरसभितरन्नुल्क। रोमुल्कपारंदंष्ट्रासंस्पृष्ट
श्वन्तर्हासिरवतुवः पद्मवः स्पष्टमिष्टः॥११॥ इति रौद्रोरसः॥ उत्साहाख्यः
स्थायीभावः प्रतापादिविभावकः॥ धैर्येनुभावो वीरः स्यात् गर्वादिर्व्यभि
॥५॥ चारीभावकः॥ यस्य उत्साहः स्थायिभावः प्रभावादिविभावः॥ धैर्यादिर
नुभावः॥ गर्वादिर्व्यभिचारीभावः॥ सरसो वीरः॥ स च त्रिविधः॥ युद्ध ॥५॥
वीरो दानवीरो दयावीरश्चेति॥ तत्राद्यो यथा॥ मुहांधकर्मचीर्न्य
तिस्फुरितसंगरप्रांगणे धनुर्द्धरधुरंधरैर्यद्यपि गर्जितं तर्जितं तथापि च
महावंतं भ्रदपि न एष किंचिद्रिमतं मितं मितमुदीरयं धनुरनुस्मरन्वी
क्ष्यते॥१२॥ द्वितीयो यथा॥ गौडश्रीप सविंते सौहृन्नपतेः पद्यपाणयः।

नोत्तलेच चक्षुर्योचिनिसंप्रतिप्रतिदिशं दोर्हिर्ति वाकोभूति॥ देयंदेय
मिति गिरितेषु रसना चोनूंदस्तिं धीमनो धावबादं च करूं दंपाति
षु परंवाति॥ परिक्रीडते॥१३॥ तृतीयो यथा॥ माधव चंपुत्र
घ॥ तुरंचत्वकत्वो तैरस्त्रि रथापतिमुदृश्य विनयापुनः स्वीया
मेवमयप्रयतितन्नुनिः क्रविधोः पदौ चत्वकत्वो तैर्भ यतरकमा
श्वासयितुमुत्पन्नं मैनाकं पुनरपम योयातिजलधिः॥१४॥
यां करुणाख्य वहास्तु गोणएव तनुदयाकरुणेप्यं
लभि वति दयायाउत्साहः स्थायीभावः करुणास्यतु
शोकइतिभेदान्॥ इति वीररसः॥ व्याघ्रादिभिर्विभा

र॰ तं॰

वेपथुकंपादेरनुभावकैः॥ मोहादिर्व्यभिचारी च भय
स्थायी भयानकः॥ स्थैर्यं भयं स्थायीभावः व्याघ्रादिर्वि
र॰ ६॥ भावः कंपादिरनुभावः संमोहादिर्व्यभिचारी भावः स रसः ॥६॥
भयानकः॥ यथा तत्रैव॥ न परपतितरंगिणी न च गिरिं न रवा
तोद्दरं न भानुर्यति वा यदि चिंत्यगपतिं पुरस्तादयं मुहुर्मनसि
भावयन्निजविपत्तिचेष्टा महोपलायनमनः स्वरा विकलधीपरं भावति
इत्यादि निभयं

स्थायी जुगुप्सा वीभत्सो विभावाद्याय थाक्रमं॥ अनिष्टेक्षणनिष्ठीवसंमोहाद्याः प्रकीर्त्तिताः॥ यस्य
जुगुप्सा स्थायिभावः अनिष्टस्य कदर्यस्य वस्तुनः ईक्षणं दर्शनं तद्विभावः॥ निष्ठीवादिरनुभावः संमो
हादिर्व्यभिचारिभावः॥ स रसो बीभत्सः॥ यथा॥ इयं व्याघ्रादारा विकारानुपेता मनोगात्रा जितत्रा सं
कंकालमाला॥ अतिव्यात्तवक्त्रा दिदृक्षा छिन्ननेत्रा समुत्कंपमाना पिशाचीव मन्ये॥१८॥ इति बीभ
त्सरसः॥ अद्भुतो विस्मयस्थायी मायादिकविभावकः॥ रोमांचाद्यनुभावोयं स्तंभादिव्यभि
चारिकः॥ यस्य विस्मयः स्थायिभावः नराः नदिलतमायादिर्विभावः॥ रोमांचादिरनुभावः स्तं
भादिर्व्यभिचारिभावः स रसोऽद्भुतः॥ यथा हृदयकमलजायां॥ आक्रान्तो पुष्पराजी रवयति
दिवसे तारकालीनिशायां भूमी पृष्ठे वियत्यच्युत हिमकिरणचोः कोटिबिंबं तनोति॥ हस्तान्यस्या
रविंदे नयति कमलानर्त्तनं वर्त्तमानं स्वच्छायेषु दिपानां जातमपि शिथिलता मामायि कोयं किमेत
त्॥१९॥ इत्यद्भुतरसः॥ निर्वेद स्थायिकः शांतः सत्संगादिविभावकः॥ रोमादिकानुभावो

यंस्तंभादिव्यभिचारकः ॥ यस्य निर्वेदः स्थायिभावः निर्वेदस्तत्त्वज्ञानात्मनोऽवमाननं संसारहेयत्व
बुद्धिर्वा ॥ सत्संगादिर्विभावः क्षमादिरनुभावः ॥ स्मृत्यादिर्व्यभिचारी भावः ॥ स रसः शांतः यथा
शिवःस्तोत्रे ॥ तमालन्मम्मी निरमरतटिनीतीरशाकौदिनोऽत्र काशीकुंचिदपि च काशीपति
रसे ॥ निमेषार्धं गगनगाथ रवरणसंगात् त्रिजगन्मोमनाप्यापि पूर्तं निपतमपि भूतं कुमति जिः ॥
॥ ९ ॥ दः ॥ इति शांतरसः ॥ अथैषां रसानां रूपाणि देवतानि च कथ्यंते ॥ रसानां रूपाणि श्यामः स्फटिक ॥ ९ ॥
पातादवर्णाविचित्राः ॥ आरक्तगौरमालिनीनीलगौरसिताः क्रमात् ॥ विष्णुर्मन्मथवरुणे
द्रः शक्रस्तदनु च तासां ताम्रयः ॥ महाकालो विधाता अमी तिदैवतं रसानां ॥ अत्र केचित्
शांतं दश मनसा प्रोद्गमो रसः ॥ मिथ्याज्ञानमत्र स्थायिभावः ॥ सांसारिकं भोगधर्मा
दिर्विभावः ॥ पुत्रकलत्ररतादिरनुभावः ॥ मनोरथादिर्व्यभिचारिभावः ॥ इति
वदति ॥ उदाहरंति च ॥ वाटीकाटीगृहमोहरतारसा करोयापिकाकांतास

पंचंद्राविवानुकंपमकल्पतिमिषःकामिनी कामनीतं ॥ रूपं कांतानुरूपं मणिमयभवनं बंधुरं ब
धवर्गो लोकलोकेश्वराक्स्पष्ट मलिनत्रुवनेभ्यो विदात्ता ॥ इत्यादौ पद्ये चेदं फलितं ॥ अत्रेदं चिंत्यं ॥
मायायाः अनादित्वेन अनंतत्वात् तत्संभवः ॥ अरसास्तु सर्वे तन्मया एवाकल्पं वा कल्पयेत् मिथ्याज्ञा
नादिर्मायायाः कारणं भिन्नविशास्त्रविरुद्धत्वात् ॥ वस्तुतस्तु ॥ आलंकारिकानां मते रसो नित्यआ
नंदरूपः अतस्तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेन मायापरत्वात् नवरसमायाद्युपाधिविनाशशालिनोब्रह्मनिर्वे
ति ति दिक् ॥ अत एव प्राचीनैस्तां अद्यापि केवल पिनवैव रसाः कथिताः ॥ ननु ॥ विप्रलंभः श्रृं
गारः करुणश्च यांतरे यत्र तु रुदितविलापादिस्तत्रापि सत्वादितिचन्न ॥ करुणे शोकः
कारणं चिप्रवचने शोकः रूपकारणस्यानागतत्वात् नतु इष्टविश्लेषजनितमनोविकारो

अलं०कृ० | का० २२

विशेषएवशोकः सचविप्रलंभे अस्त्येवेतिचेन्न॥ नहिशोकः केवलमिष्टविशेषजनित
मनोविकारविशेषएव। अपितुदृष्टविशेषजनितोरसनालिंगितोमनोविकारवि
शेषएव॥ तथाचविप्रलंभजनकमनोविकारस्यरसालिंगितत्वेनशोकत्वाभावः। वि
॥२६॥ प्रलंभेकांतेरतिरेवमनोविकारोदयात्॥ ननुतर्हिमृतेपिकांतयोरन्यतरस्मिन् ॥२६॥
शोकोनस्यात्॥ अतएवनस्यात्करुणोरसः स्याच्चविप्रलंभएवतत्रापिरस
त्वादितिचेन्न॥ मृतेकांतयोरन्यतरस्मिन्नरतेरभावात्॥ रतिस्तुइष्टस
मीहाजनितमनोविकारएव तथाचकांतयोरन्यतरस्मिन्मृतेपुनर्मिलनस्यासंभ

वितत्वेनतत्कालान्तरेइष्टसमीहायाएवासंभवः। अतएवरत्यभावात्तन्नविप्रलंभः
किंतुकरुणएव। यदितुपुनर्मिलनसंभावनापिभवतितदाभवत्येवविप्रलं
भः। नन्वेवंसतिपुत्रादावपिविदेशंगतेकरुणोरसोनस्यात्तत्रापिपुत्रादि
रूपेष्टसमीहाजनितमनोविकारसत्वात्। स्याच्चविप्रलंभोरस
इतिचेन्न॥ रतिर्नहिइष्टमात्रसमीहाजनितमनोविकारः किंतुकांत
कांतान्यतरसमीहाजन्यमनोविकारएवेतिनदोषलेशोपीतिबोध्यं।
रतिर्देवादिविषयाभावइत्यभिधीयते। देवविषयारतिः प्रीतिर्भाव
इतिउच्यते। अपत्यादिनात्मपुत्रगुरुमित्रादिपरिग्रहः। देवविषया
यथाशिवस्तोत्रे। नसामुक्तिः साधो त्रिपुरहरमाध्वीकसुभगानय
स्यांत्वद्भक्तिः प्रभवतिनवक्तित्वदभिधा। अयेगौरीबंधोममम
भवबंधोपिसुभगाः इत्यस्मिन्श्लोकेतः कलयतितरां चेतत्पदयुगं॥ २६॥

ऽपलंका०

ऽपविषयायथा। यस्यैतां भूमीमधिजयति भूमीपतिशांतं धनानां
मानानामपिरतमितो दानरसिकः। तथाप्येतं त्यक्तुं कथमपि न बाधापास
सुरपत्यभिदुं विज्ञानान्पतियशावंतं हणमपि॥२०॥ पुत्रविषया।
यथामधवचचपूर्षं ग्रेथे। उद्यंचत्कल्लोलैर्निजतनुजवर्गस्तमव
ग्राः करोतिप्रारंभं सुरपुरमुपैतुं जलनिधिः। ऽप्रधोंचत्कल्लोलैरय
॥९॥ महद्धारश्चापलतापरीवाहाभ्रांतः कथमपि परावर्त्तितमपते॥२१॥
गुरुविषया यथा॥ इमौ भट्टाचार्य पूर्वरघुदेवस्पंचरणौग्र
रएयो चित्तांतर्निरपधिविधाय स्थितवतः॥ किमन्येर्वा देवाप्र
सुरवमस्वभाजां फणिजनैः परिपस्फूर्त्यैर्वा धामम्रजलहरीनिर्झर
जुषां॥२२॥ एवं मित्रादिविषयापि बोध्या। रसानामधिकविषश्रीभिर्मं

पस्यां ते विवेचयिष्यामः॥ ७॥ द्वैताद्वैतमनादिनिर्णयविधिप्रोक्तबुद्धिः कृतौ
भट्टाचार्यशतावधान इति योगौडोभवोऽनल्पकवी॥ ग्रंथे काव्यविलाससंज्ञि
नि चिरंजीवेन तज्जन्मना सर्वापारसभं गिरेचकविता रंगाय संभाविता॥ ७॥
॥ ७॥ ७॥ ७॥ इति श्रीचिरंजीवि भट्टाचार्यकृत काव्यविलासे रसमय
प्रथमभंगिः॥ श्री॥ ॥ श्री॥ ७॥ ७॥ ७॥ श्री॥ ऽथालंकारानि
रूप्यंते॥ ते चार्थालंकार शब्दालंकार भेदेन द्विविधः॥ रूपकं काव्यक
पालिविनाते: स्पष्टिरूपवा॥ ऽलंकारा इति ख्यातास्तस्मात्तेषितानिव
॥ ऽप्रस्तावः॥ नैरूपमादिभिः काव्यमस्ति काव्यस्वरूपाणि भूष्यं
ते तैर्विना काव्यरूपेषु विरूपतापि स्यात् तस्मात्ते ऽलंकारा इति ख्याताः
योषितां ऽलंकारा इव॥ उपमानन्वयश्चैव प्रतीपललितोपमा॥

रूपकः परिणामश्चोल्लेखः स्मृतिर्वितापह्नुतीततः।। शुद्धापह्नुतिपर्यस्ताप
ह्नुतावैतवेचस्ता।। उत्प्रेक्षा च स्मृतिर्भ्रांतिसंदेहामीलितं तथा।
।। मीलितानुमानेर्थापत्तिः परिकरस्तथा। तदंकुरः काव्यलिंगं प्र
हर्षणं विषादनं।। सामान्यातिशयोक्ती च प्रौढोक्तिस्तुल्ययोगिता।। प्रथमं
आवृत्तिदीपकं चापि कावृत्तिदिपकं। प्रतिवस्तूपमा चैव दृष्टांतश्च निदर्शना। व्यति ।।१०।।
।।१०।। रेकः सहोक्तिश्च विनोक्तिस्तदनंतरं। समासोक्तिरथश्लेषः प्रशंसाऽप्रस्तुतस्य च।
स्यात्सामान्यविशेषश्चान्यास्याप्यर्थांतरस्य च। पर्यायोक्तिः स्तुतिर्निंदानिंदास्तु
तिरतः परं।। आक्षेपश्च विरोधश्च विरोधाभास एव च। असंभवो विशेषोक्ति विभा
वनमसंगतिः।। विषमं च समं चैव विचित्रमधिकं तथा। अन्योन्यं च विशेषश्च व्याघातो
गुंफ एव च। एकावली च मालादीपकं सार एव च। यथासंख्यं च पर्यायः परिवृत्तिरतः परं।
परिसंख्याविकल्पश्च समाधिश्च समुच्चयः। प्रत्यनीकं प्रतीपश्च उल्लासः पूर्वरूपता। तद्गुणो
तद्गुणो तद्रूपवर्द्धनानुगुणौ तथा। उत्तरं पिहितं चैव व्याजोक्तिस्तदनंतरं।। वक्रोक्तिश्च स्वभावोक्ति
र्भाविकं भावयश्चविः। इत्यत्र्यातुर्क्तिरमी अलंकाराः प्रकीर्तिताः।। चित्रानुप्रास

यमकानानाभेदविलक्षणाः।। पुनरुक्तप्रतीकाशश्चाद्येत्येतेप्रकीर्तिताः।।४०।।
एषामलंकाराणां क्रमेण लक्षणोदाहरणानि।। उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः।।
अस्वार्थः।। अत्र द्वयोरुपमानोपमेययोः सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति सादृश्यप्रकटमेव नास्ति तो
तत्रोपमालंकारः।। यदीयं सादृश्यं अन्यत्रैव एवं तेन तदुपमानं।। यस्मिन्तु सादृश्यं अन्यस्यैव एषि
ते तदुपमेयं।। सादृश्यं तु तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं।। सादृश्यप्रकाशकश्च इवादिः
दीः।। यत्रामी सर्वेपि संति तत्र पूर्णोपमा।। यत्रैषामेकस्य तदन्यस्य वा लोपस्तत्र लुप्तोपमा।। पूर्णो
पमा यथा हृदयकमलतापं।। उपमेयात्तन्वंगी।। सादृश्यं पल्लवस्य रागानां।। व्यंजकद्वशब्दः
।। इति नवसंख्या पूर्णोपमा। वांचज्ञमुखीत्यादौ लुप्तोपमानामुदाहरणं ग्रंथबाहुल्यभयान्निप
ग्रंविषं नदीपते।। उपमानादन्यस्मादुपमेयेत्वानन्वयः।। उपमानादुपमेये ऽन्यस्मिन्नसा
ति अनन्वयालंकारः स्यात्। यथा तत्रैवासमतां त्वग्यि कर्णस्य वर्णयं निबलैरपि मन्म

१ अलंकार

अलं० ११

तेतुन्मुक्तैस्तैस्तैर्विघानिहत्यवानिर्बंग ॥२॥ अत्र लक्ष्यदसंबोध्यस्यैव रात्रेण उपमानत्वं उपमे
यत्वं चेति लवस्यानन्वयालंकारः ॥ उपमानोपमेययोरन्योन्यान्तीयोपमा तदा ॥ उपमाने उपमे
यत्वे सति उपमानत्वेन प्रसिद्धस्योपमेयत्वेन कथनेकथने तोसति प्रतीपोपमालंकारः ॥ तद्य
था मम दृशौ [illegible] सरसीरुहे सा कुहां ॥ किंच तत्तुल्येन नवेलनवं जगानयनोपमा ॥१३॥ प्रसिद्ध
मुपमानं सरोरुहमुपमेयं मुखं च इह तु तद्विपरीतं मुखं सदृशत्वेन सरोरुहस्योक्त तया ॥ ॥११॥
॥११॥ एवं चञ्चलनयनयोरपि इति हभव ॥ प्रतीपोपमालंकारः ॥ उपमानेतुलीलादिय
दा [illegible] तोपमा ॥ उपमाने लीलादि यदपोसनिज लीलायमा भवति लीलादेः त्यादि
नास्पर्द्धा विलासादिपरिग्रहः ॥ यथा [illegible] चंद्रगृहे पेग ॥ आलीनां पुरतः कुन्दह लव
शालक एंति कंद्रुमिषां दंगुल्या दर्शया ॥ [illegible] तस्य सहस्ता वेला वर्णस्यां तरे ॥ एतस्या

ः दा ॥ एव यमिवं स्यां वीक्षितुं सर्वतः नेपलमंजु लखं जरीटयुगलस्पर्द्धि [illegible] स्फुरं तदपते
॥४॥ अत्रोपमेये द्वाएष्टू यस्य उपमाने वं जरीट युगलस्पर्द्धी तिय द्रूपागेन [illegible] ति
लीलोपमा ॥ रूपकं स्यादैक्यबोधे उपमानोपमेययोः ॥ उपमानोपमेययोः एक्यबोधे
अभेदबोधे रूपकालंकारः स्यात् ॥ यथा हृदयस्पलन्तायां प्रतापो [illegible] नलव
हलदग्धादितनएरः समुद्रु [illegible] जनितगगनभांगए मुविस्फुलिंग भास्ताराः
परित इति संभाषण परास्ता वारीणां दाराहृदयनपका राग्ना हृन्तताः ॥५॥ अत्रप्र
तापएव उद्यद्दवानल इति समासवक्ष्या दुपमेयस्य प्रतापस्य उपमानस्य च उद्यद्दा
वानलस्याभेदप्रतीयते इति भवति रूपकालंकारः ॥ एव मपरीनएष्वार्पि ॥ पएष्ट्मा न
तेद्रूप्या रूपकेष्ववधानं ॥ प्रत्राभेद आरोप्यते तद्रूपं । यस्याभेद आरोप्यते तद्रूप

काव्यवि
लास ८

कं॰ तस्मात्तस्मिन्नवयथा न गं सतिपरिणामालंकारोपथा हृदयकमलं दानां ॥ गमनोद्य
मनाक्रिजीवितेनेष्टो वनितानां नमदाननेस्त्रियकामां ॥८॥ अरुणंबुजनेत्रो । निलोचनानां न लंलघ
देवबन्धवदुर्दिनश्रीः ॥९॥ अत्र सप्तरूपकयोजनलिधारा दुर्दिना श्रियोर्बंधवेसनै
नव्यवहितत्वात्परिणामालंकारः ॥ अत्र कश्चित्परिणामस्य लक्षणं तन्नमावदति त
॥१२॥ दनेकविरुद्धतया नालिखितं ॥ बहुभिर्वचारोपादेकस्याक्षिरिवितोलः ततः एकस्य ॥१२॥
बहुभिर्बहुधारोपादनेकाविधत्यकथनादुल्लिखितालंकारः ॥ यथा तेनाव वसुधांभु
ः स्यपदौमुका लोक्यिचिंत्यो लिखितामगण्यविमानैः ॥ स्मरो मानिनीभिः प्रियः कामि
नीभिर्धनुर्वेदमूर्तिर्धनुर्वेदविद्भिः ॥१७॥ अत्रैकस्मिन्नपस्यपक्षे प्रकारदिषु वि
कुभिः वैग्यादिस्येनना माविधतया आरोपादुल्लिखितालंकारः ॥ धिवः ॥

ऽपतथ्यमारोपयितुं तथ्यापह्नुतिरपह्नुतिः ॥ प्रसत्यमारोपयितुं सत्यस्यापह्नुतिरप
वायत्रतत्रापह्नुतिरलंकारः ॥ यथा चंद्रे कलंकं कथयंति मूढा वयं वदामो मृगनाभि
शोभा । तदुक्तिरस्त्यात्तपथेन गत्वा पिपीलिका चुंबति चंद्रबिंबं ॥१९॥ अत्र चंद्रे
ये कलंकं कथयंति ते मूढा अप्रज्ञा इत्युक्त्या चंद्रे वास्तवकलंकस्यापह्नवः प्रवास्त
वस्य पिपीलिकाचुंबनस्यारोपे तेन तोषः भ्रांतापह्नुतिरन्यस्यान्यतो
या भ्रांतिवारणे ॥ अन्यस्य भ्रांतस्य शंकायां जातायां सत्यां सत्यवस्तु
कथनात् भ्रमविषयीभूतस्यापलापेन भ्रमनिवारणे कृते सति भ्रांतापह्नुतिरलंका
रः ॥ यथा ॥ कलस्वरं गायति कोकिलाली तेनैव विश्राम्यति मानसं मे । व
कुर्विन्कुजति वा पिकालीन सा पिकाली तु सखी ॥ [illegible] ॥२०॥ अत्र को
किलाकवास्याली गायति इत्युक्ते कोकिलपंक्तिरिति भ्रांत्यापदृष्ट्याः ॥ कस
किलाकवाख्याली भ्रमविषयीभूतां पिकालीमपलप्य सत्यभूतां कोकिलाख्यामर्मुक्त्वा
भ्रमनिवारणं कृतमिति भवति भ्रांतापह्नुतिरलंकारः ॥ छेकापह्नुतिरन्यस्य

शं दयातथ्यनिह्नवे। यत्रान्यस्य शंकयाभीत्या तथ्यस्य निह्नवः अपलापस्त
च्छेकापह्नुतिरलंकारः॥ यथा॥ अघायातो निशि द्रागिज जन्मधुरमां
ननः॥ संतुष्टः सखि किं कांतो नहि हंत स कोकिलः॥ अत्र काचित्स्वि
प्रतिस्वच्छतमघायातहत्युक्त्वा नाकथयत्। पुनरन्यया उत्भावितः तथ्य
कांतं कांतं नहीत्यनेनापलप्य अतथ्यस्य कोकिलस्य कथनाद्भवति
छेकापह्नुतिरलंकारः॥ पर्यस्तापह्नुतिर्यत्र धर्ममात्रं निषिध्यते। यत्र
॥१३॥ धर्मिणि निषिध्यते न तु धर्मस्तत्र पर्यस्तापह्नुतिरलंकारः॥ यथा॥ ॥१३॥
धपाराम द्रोणी पतिय शशि रारवदुस्यम स्तान बधेनापि घोतय
ति जगाति मघसहस्रा। सुधाधामेत्येवं स्फुरितमपि राकानिशि परं के
केनालंकः कल्पितमपुमंतः कलयति॥११॥ अत्र राज्ञो यशः जगतां
विद्योतयति पूर्तिकलंकेन कलितमेनं सुधाधामेति कः कलयति

नकोपात्यनेनवास्ताबंचंद्रस्यधर्मिणं निषिध्यपश एव चंद्रस्य रूपत्वकथनेन भवति
पर्यस्तापह्नुतिरलंकारः॥ कैतवापह्नुतिर्यत्र व्याजेनाप्नुतकार्तनं भवेत्। यत्र व्याजमि
षच्छलादि शब्दैर्न वास्तवस्यापह्नवस्तत्र कैतवापह्नुतिरलंकारः॥ यथा माधवचं
प्रग्रंथे। मध्योल्लसमानायतनुसारभोगं वदोजमुत्थापयिनाविधाना॥ पतित्र यत्ना
च्चिवलीमिषेण सोपानवर्त्मत्रितयं चकार॥१२॥ अत्र मिषेणेति शब्देन त्रिवल्य
पपलापः कृतः इति भवति कैतवापह्नुतिरलंकारः॥ किंचित्संभाव्यते यत्र तत्रोत्प्रेक्षा
त्यचकृते। यत्र कस्यचिद्वस्तुनः संभावनमात्रं क्रियते न बहुधा इतरद्भविष्यतीत्याशि
नाम उत्प्रेक्षालंकारः॥ संभावनाव्यंजकास्तु। नूनं प्रायो ध्रुवं मन्ये शंके जाने इवादि
काः॥ संभावनां व्यंजयंति मनीषोबहुधेति च॥ यथा माधवचंपूग्रंथे। प्रायो निकु
रंगानुगनिशिरसोपप्या विषाधीरितः प्रोष्यासानिलपूर्णानावस्तुमती॥ कौ
मुद्मा रोहति॥ किंवा बोधपरंपरासमुदितक्रोधा नुवादुर्भवितो धूमोयं कल्कि
णीतालपवनोद्भूतो वियद्गाहते॥१३॥ अत्र नादत्वान्त्रोषनीगस्य प्रवासानिलेन

अ० का०

काव्यवि
ास।

लिताप्रत्यक्षाभास॥ = प्राकाराग्रमारोहतीति भ्रमः सिधोरणिमा लो क्यदेवता
नां संभावनाद्भ्रांतिमत्युत्प्रेक्षालंकारः॥ साध्यः प्राक्प्रभाप्रबंजक॥ व्यंजकानां
मभावे तु गुप्तोत्प्रेक्षा मम चन्द्रते। व्यंजकप्रभावेऽभावनायां सत्यां गुप्तोत्प्रे
क्षा। यथा मुखं यदपकं [illegible] हृदये नूपुर [illegible] प्रस्ता कोऽसायकारस्मर्ये दृमुख
यं॥ यांति [illegible] दिवाकराः॥१६॥ = पत्र [illegible] दिव [illegible] राइव तत्संभावना
स्ति व्यंजकपदाप्रयोगाद्गम्येति भवति गुप्तोत्प्रेक्षालंकारः। स्मारकः। भ्रांतिमत्संदेहस्तद्
॥१७॥ वालक्ततित्र [illegible] तया स्मृत्या स्मृत्यलंकारः॥ वर्णितया भ्रांत्या भ्रांत्यलंकार ॥१७॥
रः॥ वर्णितेन संदेहेन संदेहालंकारो जेय इत्यर्थः॥ तत्र स्मृतिर्यथा माधव
चंपूग्रंथे। नासाग्रन्यस्तदृष्टेः स्वविषय विकल्पीभूतबाह्येंद्रियाया॥ किं
चित्किंचिद्धतत्या पुलकमप्पित नो [illegible] बितात्ता॥ कालिंदीकूल
कुंजे निरवधि भवतः [illegible] तं यथा सूदंतस्तत्तत्स्मरंत्याः [illegible]
तेतस्याः कदाचित्॥१५॥ = अत्र विरहेयपाः पूर्वं चरितस्मरणवर्णनेन

भवति स्मृत्यलंकारः॥ भ्रांत्यलंकारो यथा तत्रैव मद्भावकलितं [illegible] णं च
वजेनुसा॥ = तत्र दीपं। कलितं कृष्णमानुष्येष्वेष तेम [illegible] शिरवावि [illegible] पने॥१६॥
= पत्र [illegible] शिरवस्तु दापृक [illegible] चे च तेस्ता
काञ्चमवर्णनेन भवति भ्रांत्यलंकारः॥ संदेहालंकारो यथा॥ त्वयत्री तो दे
वः किं पिल्ववदनः [illegible] परिवृढः कृपार्द्रदृष्टियानां किमथ यथरावंतादिति
~~[illegible]~~॥ संदेहालंकारो यथा॥ त्वयानां तो
देवः किमिह [illegible] परिवृढः कृपार्द्रदृष्टिर्यानां किमथ यशवंतरि
तिपके कृपार्द्रदृष्टिपांतस्यवाफलं समंतान्निपतितवभवनमासाद्य कमला
यदृष्टा [illegible] नि रूपयति॥१७॥ = अत्र विशेषरानग्र [illegible]
स्वं तन्न पते [illegible] दिनानायापि [illegible] संदेह
[illegible] भवति संदेहालंकारः। मालितं यदि [illegible] पना [illegible] ते। य
दि स्वसदृश धर्म [illegible] भूतं वस्तु [illegible] तेन ज्ञायते तर्हि

ल्लितालंकारो भवति।। यथा। हृदयकृत्सन्नातायां। कुचयोरतिगौरक-
पयोधनकाश्मीरजमो विलेपनं। कृतं स्म युवा पुनः पुनर्वीर्न कृतं किंनु
मयेति। चिंतयन्।१८।। अत्र कुचयोरतिगोररूपेण अभिन्नं कुंकुमं नल-
यते अत एव युवा पुनः पुनर्विलिंपति कुंकुमस्पर्शे। नातिवर्णेना
दूवति मीलितालंकारः।। ।।सादृश्यभेवस्फूर्त्तौ हेतुनोन्मीलित
१५।। मनं। सादृरूपेन सदृशाध्यमेन अभिन्न वे कृते सति वस्तुन पुनः केन ।।१५।।
चिद्धेतुना स्फूर्त्तौ जातायां सत्यां उन्मीलितालंकारः। यथा तत्रैव। इत:
सतरोजेषु संस्थितो न लक्ष्यते हंसगणः समंततः। कदाचिदायाति निशि
मे रमास्यसीपेन ध्विरेफमचलत्पतत्रकैः।।१९।। अत्र सितपभवर्त्ति स्वित
नामरूपसादृश्येन हंसगणस्य अभिभवे दाहानेलते सति भ्रमरपात

वल्लात्र चलनलक्षणरूपहेतुना सरोजेभ्यः हंसगणस्य भेदस्फूर्त्तिर्जायते इति भवत्यु
न्मीलितालंकारः। यथा माघ वचं पूर्ग्रंथे। सहसा हृदये निधाय चेतो न च न
दोडुयमुरगां विधाय। अपि कंटकिनां गायषि सत्यं कथयध्यायसि किं रहो वि
धत्ते।।२०।। अत्र नयमुद्रणादिरूपध्यानकार्येण हेतुना किंचिद्विसदृ
ध्यानज्ञानं जातमिति विशिष्य पृष्टवानि किं ध्यायसि ओस्पनेन इति भवत्यनु
मानालंकारः। अर्थापत्तिः स्वयंसिद्धेत्पदार्थांतरवर्णनात्। एकस्यैव
नात्यदि अन्यपदार्थः स्वयंसिध्येन तदार्थापत्त्यलंकारः। यथा तत्रै
व। एवमस्मिन्मुखाला युधे रणेभुवो मुहूर्त्तं नमारोहति प्रोषधकास्यस्मा
द्रोदिनमणिः स्वघातनतपो नाम्यते। शक्रः पृष्टमकान्तरेद्रूणगणे

काव्यवि
राम १

रूपास्यमालोकयन्धावनुष्यस्यपुष्पसेष्यतिसंगरार्थेवपतिः
कोयंपतंगात्मजः॥२१॥ अत्रइंद्रादिनामिवंविधपरिभवरूपत्वेवरूप
दार्थवर्णनादेवसहृदः परिभवरूपोन्यः पदार्थस्वयमेवाभिव्यनक्तीति
भवत्यर्थापत्यलंकारः। अलंकारपरिकरः साभिप्रायाविशेष
॥१६॥ णे। विशेषणेसाभिप्रायेसतिपरिकरालंकारः। यथाविद्वन्मो ॥१६॥
दतरंगिण्यां। दवानर्थयसंचयस्तनिदिनंपुण्यगणिजन्मांतरेभोगा
यप्रयतोमहाक्रतुविधौस्वर्गायहिंसांकुरु इत्थंवंचकवंचनोक्तयस्य
नाबुद्धिस्त्वरा याचिरात्प्रत्यक्षपदार्थसाधनहितंपंथानमारोह
तु॥२२॥ अत्रचार्वाकस्योक्तौ। पंथानमिदंत्यस्य प्रत्यक्षप

र्थसाधनहितमितिविशेषणंसाभिप्रायं॥ तथाहि। वंचकानांयाज्ञिकादीनांपंथा अप्रत्यक्ष
स्वर्गादारूपपदार्थघटितइतिहेयः। अप्रत्यक्षस्याप्रमाणत्वात्। अस्माकंतुतद्रहितः
पंथाउपादेयएवेतिभावप्रकाशकंत्वेपणमिदंइतिभवतिपरिकरालंकारः। साभिप्रा
येविशेष्येतुभवेत्परिकरांकुरः॥ विशेष्येसाभिप्रायेसतिपरिकरांकुरालंकारः। यथा। अ
पिकरिपरिरंभनिबीलनूत्निश्रियजरयापिचजर्जरितांगः॥ अपिभवदधिकद्धधाभिभूत
किमुत्तणेनेभगनायकत्वणानि॥२३॥ अत्रभगनायकइतिविशेष्यंदपेसाभिप्रायं।
विनादरितमत्तमातंगपिचितानिइतिभावप्रकाशकमिदंविशेष्यपदमितिभव
तिपरिकरांकुरालंकारः। स्यात्काव्यलिंगंवाक्यार्थेनतनार्थसमर्थके। वा
क्यार्थेनतनार्थसमर्थकेदाप्यजानार्थप्रकाशकेसतिकाव्यलिंगालंकारः स्यात्। यथा
जं मपवजंपूर्वं। अस्मीभ्रतःकुसुमविशिखःशंभुनेत्राग्निनाभूज्ज्वालाराद्यीनदन्तु
मनसिपासजन्माबभूव। भूयस्तुस्मिन्विरहदहनेदग्धितोसोमयेवंकुतोत्पन्नोवा

पश्यति पुनर्ममिहो तन्न वेद्मि स्म॥२४॥ अत्र विरहदहनेन मदनस्य दाह एव नूतनः कष्टप्र
ष्टत्वात्। तादृशार्थप्रकाशकोऽत्र क। वाक्यार्थ इति भवति काव्यलिंगालंकारः॥ वांछि
तार्थाधिकप्राप्तिरयत्नेन प्रहर्षणं। यत्र विनैव यत्नं वांछितादर्थादधिकप्राप्तिर्वर्ण्य
ते तत्र प्रहर्षणालंकारः। यथा शृंगारनटिन्यां॥ अपांगस्तसारोषवती सखीभिर्नि
वेदिता रिसखीमित्थं। यावद्युवा पुनिदधे मुगलिंगतस्तावदयं युवत्या॥२५॥
अत्र दृष्टिमात्रवांछकनायकस्य अयत्नेनैवालिंगनप्राप्तिवर्णनेन प्रह
॥२७॥ र्षणालंकारः॥ इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तु विषादनं। इष्यमाण ॥२७॥
वस्तुनो विरुद्धवस्तुप्राप्तिर्यत्र वर्ण्यते तत्र विषादनालंकारः। यथा॥ गत्वाधि
वास्पति मधुनि सामंदमधूपि रिष्टं विचिंत्य सरसीमलिरेति यावत्॥ के
नापि तावदति मत्तमतंगजेन निर्मूलितानि सहसैव सरोरुहाणि॥२६॥ अ
त्र इष्यमाणस्य णस्य सरसीषु मधुपानस्य विरुद्धवस्तु मधुध्यानभूतानां सरोम

रुहाणामुन्मूलनं तस्य प्राप्तिर्वर्णिता इति भवति विषादनालंकारः॥ सामान्यं यदि सादृश्या
द्भेद एव न लक्ष्यते॥ सादृश्यात्समानधर्मवशात् यदि परस्परं वस्तूनां भेदो न ज्ञाय
ते॥ तर्हि सामान्यालंकारः॥ यथा हृदयकल्पलतायां॥ उद्यत्सुधाकरकुसुमैरभितै
स्समंताच्छोणतां कृतामुसकरामुदिक्षु सुसद्य॥ नावोधि कांकमुकजनैरभिसारि
णीभिः श्रोणयायितापि पुरुहूतदिशा निशांते॥२७॥ अत्र सादृश्यात्किंशुकक
नककुलादिकृत्रोणतरूपधनात् निक्रांत कालीनारुणोदयरक्ततारक्तप्राच्यादि
शायाः तरदिग्गपेरूपा भेदानवलक्षणेन इति भवति सामान्यालंकारः॥ मीलिते तु
सदृशधर्मेण अभिभूतस्य पदार्थस्य ज्ञानमेव न ज्ञायते। हेतुसदृशधर्मवशा
त्परस्परं भेदमात्रं न ज्ञायते पदार्थस्तु ज्ञायत एवेति मीलितालंकारः॥ अप
सामान्ये विशेषः॥ अथ निरायोक्तिश्चतुर्विधा। अक्रमातिशयोक्तिः कुसुम

का०प्र०

ऽवत्वमातिशयोक्तिभेदकातिशयोक्तिरूपकातिशयोक्तयः इति । तासां क्रमेण लक्ष
णोदाहरणानि ॥ अक्रमातिशयोक्तिश्चेद्युगपत्कार्यकारणे ॥ युगपदेकदैव यदा
कार्यकारणयोः उत्पत्तिर्वर्ण्यते तर्हि अक्रमातिशयोक्तिरलंकारः । यथा । त्व
द्धैर्निमहीपाल भुवने भुवनेस्वर ॥ तवक्रोधेन दारिध्वंससहे तभुसमुपस्थितं ॥
२८ ॥ अत्र दारिद्र्यरूपकार्यकारणं न पश्चात्कोपः किंतु कारणस्य पूर्वभावः पर
रा भावः कार्यस्य इह तु तयोरेककालमेवोक्तं । तदुत्पत्तिवर्णनाद्भवति अक्र
॥१९॥ मातिशयोक्त्यलंकारः ॥ अत्यंतातिशयोक्तिस्तु पौर्वापर्यव्यति ॥१९॥
क्रमे । कार्यकारणयोः पौर्वापर्यव्यतिक्रमे सति कार्योत्पत्त्यनं
तरं कारणोत्पत्तौ वर्णितायां सत्यां अत्यंतातिशयोक्त्यलंकारः ।

यथा हृदयदत्वलनायां ॥ ममतुमानमयाभतिरादितोगतवतीवतनन्तनुविक्षणात् ॥ अनु
नयं क्षुनवानथ पादयोः सखिपन्नतिषरेषपुनः पुरः ॥२९॥ अत्र मायस्यमानभंग ति
स्यप्रसिद्धकारणादनुनयात्पूर्वमेवोत्पत्तिर्वर्णिता तेनिभवति अत्यंतातिशयोक्तिरलं
कारः ॥ भेदकातिशयोक्तिः स्यात्स्वभेदभ्येष्वजातिषु ॥ यद्भिन्नजातिष्वेवस्वाभेदाव
र्ण्यते तदा भेदकातिशयोक्त्यलंकारः ॥ यथा तत्रैव ॥ धन्येयमन्यैव नाम तंबानी
नां लीला विलासप्रभा वायरीतिः ॥ अत्र सा रससार विचारिणोपियया क्रिलव्या
कुतामनंतिः ॥३०॥ अत्र सकलतरीतीनां धन्यवेनितंबिनीनां रीतिरन्यैवेत्युक्त्वा स्वजाति
मध्य एव स्वभेदः क्षतः इति भवति भेदकातिशयोक्तिरलंकारः ॥ रूपकातिशयोक्ति
स्याद्रूपकाद्रूपनिर्णयोः । सादृश्यवशात् यस्याभेदेनान्य आरोप्यते तद्रूपकं यस्मिन्न
न्यस्याभेद आरोप्यते तद्रूपं तथा च यत्र रूपकस्यार्धोदेरपोनास्ति केवलं रूपकस्य
कथनादेव रूपमुन्नयते तत्र रूपकातिशयोक्त्यलंकारः ॥ यथा माधवचंपूग्रंथे ॥

राजविला
सा॥०॥

एवंभुजगिनीभिताः नसदने क पुष्पान्यितामहिरेफनतिसेविनाप्रमदखंजनालंकृता ॥
कलंह्रद्यप्रसन्नतानिलस्पितानवैः पद्मवौविविलोचनपद्मं गताभवतिकापिहे
मालता ॥ ३१ ॥ अत्र हेमलतास्वरूपस्यारूपकस्यैवोक्तत्वेन कामिनीस्वरू
पंप्रस्तुतीयतेनतु कामिन्याः पृथगुक्तत्वेनाप्यस्तितएवंभुजगान्युक्तत्वेन
वेणलग्नापुष्पोक्तत्वेन दंतपंक्तिः द्विरेफतत्पुक्तत्वेन रोमावली खंजनो
॥१६॥ क्तत्वेन नयनेफलद्वयोक्तत्वेन कुचोपद्मत्वेन करचरणाधराः इत्येवं ॥१६॥
वतिरूपकातिशयोक्तिरलंकारः ॥ प्रौढोक्तिस्तु यदशक्तस्य तच्छक्तत्वादि
कल्पनं । तत्कर्मिएयत्राक्तस्यापि तत्कर्मणि शक्तत्वावकल्पनं समर्थनकल्पनं
क्रियते । तत्र प्रौढोक्त्यलंकारः ॥ यथा दिशादंगन्तुर्ध्वं युगपदधिकसप्त

-चिलितासमेत्य काल्लांडं प्रसरिनवतीभिंहपन्टपते ॥ दललतारापुष्पस्फुरद्भ्रमत्पौ
भेकफलिनीजगत्मूर्त्यैककान्तिः कलपविलतामूर्त्तिर्मभित ॥ ३२ ॥ अत्र मूर्त्तिग्रह नि
णासमर्थायाअपिकान्तेर्लतामूर्त्तिग्रहणे वर्णितेन भवति प्रौढोक्त्यलंकारः ॥ वर्ण्या
नां तुल्यधर्मत्वेकथिता तुल्ययोगिता । वर्ण्यानां वस्तूनां तुल्यधर्मत्वे सति तुल्ययोगिता
लंकारः ॥ यथा प्रस्तावायातेदिवानाथे निशानाथे महोदयं उन्मीलितं कुमुद्वतीचकोरी
नयनानिच ॥ ३३ ॥ अत्र वर्ण्यानां कुमुद्वतीनां च कोडटानयनानां च उन्मीलनरू
पसमानधर्मत्ववर्णनात् भवतितुल्ययोगितालंकारः ॥ संभावनं यदित्थं स्या
दित्युहे सतिजायते । यदि इत्थं स्यात् तर्हि इदं स्यात इति ऊहे सतिनिवितर्के सतिसं
भावनालंकारो जायते ॥ यथा ॥ यदुर्गो दुततपोर्वकार्त्तिवनितादोव्याप्ति
तां पुष्पमत्र केलासी हतदिक्करीडशिरसिन्यस्ता यातां भुजं ॥ विश्वं व्याप्यवि

नाशि शंकरयदर्पमात्वदीपयशोनस्याच्चै पशावंतसिंहन्यते खदानपानीयजं ॥ ३४ ॥ अत्र यदि खदा
नपानीयजं यशो नस्यानाहिं शंकरयंद्यायात्दुष्टिकृतकं: प्रतनिधयंति संभावनालंकारः ॥ अवर्ण्या
नां च वर्ण्यानां च धर्मैक्यं दीपकम् ॥ अवर्ण्यानां प्रकृतवर्णने पुरव्यत्वेन अनुदेश्यानां वर्ण्यानां प्र
प्रकृतवर्णने पुरव्यत्वेन उद्देश्यानां पदार्थानां धर्मैक्ये सति दीपकालंकारः ॥ यचाकु दपकल्पज
तायां ॥ इंदु कांत्या यनी रांत्यानीत्या च वसुधाधिपः ॥ स्त्याकाव्यं च धुधृत्या कुरुते जनरंजनं
॥ ३५ ॥ अत्र चंद्रादीनां वर्ण्यानां वर्ण्यकाव्यचराड्जनरंजनकृपध्वमैक्येन भवति दीपकालं
॥२०॥ कारः ॥ आवृत्ते दीपके पदेषु वेदार्थवृत्तिदीपकं ॥ दीपकपदे वर्ण्यावर्ण्यवोधर्मैक्यं बोधक ॥२०॥
पदे आवृत्ते सति आवृत्तिदीपकालंकारो भवति ॥ आवृत्तिः पुनः पुनः कथनं ॥ यथा ॥
सुधांशुर्भाति यामिन्यां भाती कामुकः जतपाक्षमहोभाति निज सुरो भाति विजया ॥ ३६ ॥ अव
ल्पस्य मसुरस्य ब्राह्मणस्य अवल्पस्य चंद्रादेः धर्मैक्यबोधस्य भातीति पदस्य आवृत्ति
रस्तीन वति आवृत्तिदीपकालंकारः ॥ एकधर्मोद्दिष्टस्यासांत्वेप्रतिवस्तूपमालंकारो भव
ति ॥ सामान्येस्मामानधर्मेपृथगुद्दिष्टे सति भिन्नपदेन कथिते सति प्रतिवस्तुनिष्ठ
तिपदार्थेपुप्पमासत्वे च प्रतिवस्तूमापलंकारो भवति ॥ यथा ॥ विलीनतामेवगा

तादरिद्रतामहीनाथा नाथ भवत्स्करोरथे ॥ अदृश्यतामेव भजंति कौशिकाः समं ततो भानुमतः कुतोदये ॥ ३७ ॥ अत्र
दारिद्रताया उलूकानां च अदृश्यत्वसामान्ये पृथक्सामान्यधर्मः दारिद्रता विलीनतां गता कौशिका अदृश्यतां भजं
ति इति पृथक्पदेनोक्तः ॥ एवं च प्रतिपदार्थमेवोपमा ॥ तथापि राज्ञो भानुमतश्च दारिद्रताया कौशिकैः करस्य किरणैः इति भवति प्रति
वस्तूपमालंकारः ॥ ६ ॥ चेद्बिंबप्रतिबिंबत्वं दृष्टांतालंकृतिस्तदा ॥ यदि बिंबप्रतिबिंबत्वं भवति तदा दृष्टांतालंका
रः ॥ उपमानः प्रथबिंबप्रतिबिंबत्वो वर्णनकमुखे दर्पणानुमुखयोः परस्परमेके वस्यामाभासते तत्रोपमलं
कारः ॥ यथा ॥ अनलिपरिस्फुरन्नमपुरुदेद्युकाव्यं वदनबिंदुनयदरूपस्फुरितधीरस्पर्धितोदिनःक
तिपयेरितः कथपितेवर्दिदश्रीपतेः पदेन्दमिति स्फुरं मतासिंधिद्धरयन्तीपत्रिः ॥ ३८ ॥ अत्र तादृशं काव्यं
वदनापि हरेन्दुतपदरूपस्फुरितधीः कुकविरत्विस्पर्धनेदृत्येकः पदार्थः इतः कतिपयेदिनोर्दिक्षापतेरपि
पदेन्दमिति भिन्नसिंधीयतिरित्विकपपि तैवेत्वरवदार्थः ॥ अनयोर्बिंबप्रतिबिंबभावः स्फुट एवान
पदद्रूपकथकं कुकवेः पहासायैव तत्ख्यादिदिल्लीपतेः प
त्वाहि ॥ यथा तादृशं काव्यं तादृक्कविस्पर्द्धी पदद्रूपकथकं कुकवेः पहासायैव तत्ख्यातिदृष्टिइति
दृष्टप्रतिबिंबानिजुपतीपतेरन्विकथनमुपहासायैवेति एवं च एतत्कथनं न भाकनु कविस्य दृष्टिइति प्रतिवस्तूपमालंका
परस्परं बिंबप्रतिबिंबवदेकैवप्राप्याभासते दृष्टिभवत्यत्र दृष्टांतालंकारः ॥ नन्वत्र प्रतिवस्तूपमालंका
रः किं न स्यादिति चेन्न यतो यतो कथनकपोधर्मः कुकवौ स्पर्धाकरणरूपो धर्म इति धर्मभेदात्ताप्र
प्रतिर वस्तूपमानुधर्मैक्यमदति ॥ वाक्यार्थयोः सदृशयोरैक्यारोपोनिदर्शना ॥ सदृशवाक्यार्थ

प्रा.यवृ
ला.मा.५

र्थयितम्भयांऐक्यारोपरूपतिसतिनिदर्शनालंकारः। यथाशृंगारः। नरेन्द्रयां याभितोतन्नतोनाथभव
तःसमुपागतः। सदीमभवनस्तीयमिंदारमतनिरः॥२८॥ अत्रसुरवदत्वेन असंभावितत्वेन चेम
दर्शयितिनायकाणमेंदुलंबरवंसनतिर्दकृतार्थकार्थमोयतत्वदेन ऐक्यारोपः ततः इतिभवतिनिद
र्शनालंकारः। असंभावितत्वंतुस्फुटमेव। तथाहि। अभितोवसनःकांतारासंगिनोनायकस्य
समन्याभाकादेवागमाभावः। एवंदेवतामात्रंमेण्यत्वेनाप्यतस्वनिर्जराभावोपि। इतिव्यतिरेको
विशेषवैश्चेउपमानोपमेययोः। उपमानोपमेययोः कश्चिद्विशेषवत्कीर्त्यते तर्हि व्यतिरेका
लंकारोभवति। यथा। स्वच्छत्ववस्तुसत्वमानंदप्रानिमानसां। महांतमपिकिलेबोसं
॥२१॥ मोहयतिसंतरं॥७०॥ अत्रोपमानभूतस्य धनदुपमेयभूतनसुधाकाःसंमोहव ॥२१॥
त्वेनैवविशेषइतिभवतिव्यतिरेकालंकारः। यथा(प्रतिचित्रमिदंभुवने) सहोक्तिः
सहभावश्चेद्भासते जनरंजकः। यदिजनरंजकःसहभावःसहवर्तिता। रभासतेतर्हिसहो
त्यलंकारः। यथा। प्रतिचित्रमिदंभुवनेप्रतिपादिपादितमेवमहोजगतीपतिनाति
चरन्नु[illegible]यानियतंसवितोभवदीपमताप दिवापतिना। प्रावंतमवन्दिति
विनायकतावकदानपयोपयोनिधितः सहसाजनिमेत्ययशोमहीधिति

रत्नगाढलीकृतेमहता॥४१॥ अत्रमतापदिवापतेर्यशोभिमहीधितेश्वसहभा
वोजनरंजकोभवत्वेवेतिभवतिसहोक्त्यलंकारः। ननुभवदाप्रतापवादिना
पतिने अत्रसमुन्नस्वमेत्पदरस्यप्रावैपकारोगुरुरेवेतिपंदोभगदति
चेन्नरेफसयुक्ताद्दराघदूरविकल्पेनगुरुर्भवतीइत्यतःपाठकालेलघु
तयोच्चारणोपकारइत्यदोषात्॥ अजनरंजकइति। विरोधण
त॥ सहैवदशभिःपुत्रैर्भारंवहतिगर्दभीइत्यादौनसहोक्त्यलंकारः। वि
नोक्तिर्विनान्येनाकिंचित्प्रस्तुतं हीनमुच्यते। यत्रकिंचिद्वस्तुवि
नाप्रस्तुतंवस्तुहीनंअपकृष्टंउच्यते तत्रविनोक्त्यलंकारः। यथा। अ
थमंदमुख्यसंदोहसंपादितमानिंदितं॥ यथाजन्मरताजन्मविनाक
ततचैसंचयं॥४२॥ अत्रसुकृतसंचयरूपकिंचिद्वस्तुविनाप्रस्तुतंजन्म

न्तां तादृगपि जन्मः प्रपद्य समुत्तममिति विनोक्त्यलंकारः ॥ समासो
क्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुते प्रस्तुतस्य चेत ॥ यदि कस्मिंश्चि
दर्थे प्रस्तुते वर्णिते सति अप्रस्तुतस्यान्यपदार्थस्य परिस्फू
॥२२॥ र्तिर्भवति तदा समासोक्तिरलंकारः ॥ यथाऽऽदयकुत्पलता ॥२२
यां ॥ समयि समकलितमालतीलतायां स्थितवति यानि दिनानि
संगतिः अस्य हृ विधिविधानेनाधुनैव कथमपि तानि पुन
र्वीक्षिमस्तु तानि ॥ अत्र सखीनां मधुपस्य मालती

गुणवर्णनकाले केनचिद्धि रहितेन कृते प्रस्तुतमालतीलताव
स्थानवर्णने अप्रस्तुतस्य अभिनयकामिनीसंगस्य मुकुलि
तेत्यादि परमहैश्वैव परिस्फूर्तिर्भवत्येव तस्माद्भवति समासोक्ति
४८३ रलंकारः ॥ श्लेषः पदैश्चेन्नानार्थप्रतीतिः सप्रयोजना ॥ यत्र प
दैः किंचित्प्रयोजनवशान्नानार्थप्रतीतिर्भवति तदा श्लेषा
लंकारः ॥ यथाऽऽदयकुत्पलतायां ॥ आस्ते सोऽत्र भवतां ते प्रव
लतरस्फुरत्प्राणसंग्रामसभाजां यस्य प्रोत्तुङ्गप्रतापज्वलनकलि

ता नायकावाप्तिंरिहि नीनो । धाराभिर्दीनवारामुदितानिज
मनः सत्वसौदाचिताभिः पूर्णत्वं प्राप्य तूर्णं सकलबलभ्रता
नो दुस्तरत्वं भजंति ॥ ४४ ॥ अत्र भूपवर्णनेन राजानः पूर्व
॥२३॥ ताश्च । सुरत्राण राष्ट्रानयवनत्रितीराष्ट्र इद्धपक्षकूलितराष्ट्रेन
प्रस्ताः शोषिताश्च नायकराष्ट्रेन अधिपतयाभर्तारश्च
वाहिनीराष्ट्रेन सेनानपश्च दुस्तरराष्ट्रेन अयोध्यत्वमले

अत्वं च कथितमिति समयोजनेवेकैक पदस्य नानार्थता इ
ति भवती श्लेषालंकारः ॥ अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्सा यत्र प्र
स्तुतानुगा ॥ यत्र सा अप्रस्तुतप्रशंसा तं सा प्रस्तुतस्य प्र
अप्रकृतवर्णनस्य प्रशंसा स्तुतिः प्रस्तुतानुगा भवति प्र
स्तुते प्रकृतवर्णनेव्य एव पर्यवस्यतीत्यर्थः अप्रस्तुतप्रशंसाऽलं
कारः ॥ यथा ॥ स्वर्ल्लीकुसुफुरमानमकोसासरः संभृतिरावि
र्भवद्रीवीलाम्बदरसारपूरितनयासंरोभितस्वधुनिः ॥ ५ ॥ मा

वैरवमा॥ नितोपदि पुनरगामी॥ एदाना
न्वयैः क्लिहीनः परिश्रंस्यते सजगतां हंसः प्र
शंसास्पदः॥ ८५॥ अत्र प्रस्तुते सदृशा
हंसस्यैयं प्रशंसास्तुतिः प्रसिद्धश्वदनभि
॥२४॥ धेरवमगानितेमहापुषेपर्यवस्यतीति प्रवत्तिः अप्रस्तुतप्रशंसा ॥२४॥
लंकारः॥ ८९॥ सत एव हि। सामान्यैव वक्तव्ये विशेषोक्तो सत्यां स एव
सामान्यविशेष एवालंकारः स्यात्॥ यथा॥

प्रियगहोकामिनी पुरुषानलं परुषवक्रिमिर्गः॥ जीवितान्यपि कु
र्वंतियद् मीकामिनाहते॥ ८६॥ अत्र कामिनः कामिनीहतेस
र्वमेव तुच्छं ताति सामान्यवक्तव्ये जिवितत्यागरूपविशेषो
क्तिः लताद्युतिचैवनि सामान्यविशेषालंकारः॥ अवेदयोनर
न्यासोनुपक्तार्थांतराभिध्या॥ यत्र मुख्येनार्थेन अनुषक्तं स
हितं मुख्यार्थस्यैव परिपोषकतया अर्थांतरं पदार्थांतरमुच्य

तितत्रार्थांतरन्यासालंकारः॥ सरावणेनमंन्मथदूतराव
लिविदेहभूमीपतिनंदिनीलते॥ नगणामरामस्यरदैर्यमाल्यं
नकामिनांकिंचिदपीहदुःकरं॥४७॥ अत्रकामिनांनकिंचि
॥२५॥ दपिदुःकरमितिसुख्येनार्थेनःअनुक्तंसहितंरावणस्ययमा
यमान्यगामनरूपंमुख्यार्थस्यैवपरिपोषकमर्थांतरनरंप
रार्थंनतस्समुच्चयतेतिभवतिअर्थांतरन्यासालंकारः॥ फले

नप्रकृतान्नेपर्यायोक्तिस्तुकारणेन॥ कारणेफलेनै
वप्रकृतान्नूतेसतिपर्यायोक्त्यलंकारः॥ यथाहृदयके
प्यल्लतायां॥ निजाश्रुभिःपूतैरितस्मृवदन्ताःपिपासया
पात्तपयःप्रवाहाः॥ वनाश्रुनीभूतदराग्निरिलामरिपि
याःत्वालयोवयाश्रयंति॥४९॥ अत्रअप्रस्तुतपालनंजि
रिदरीश्रवणरूपफलेनैवनान्नूखेदरूपकारणेन

व्यंग्यो भवति स्तुतिर्भवति पर्यायोक्तालंकारः ॥ स्तुतिव्या
जेन निंदायां स्तुतिर्निंदाभिधाने स्तुतिव्याजेन निंदायां
सत्यां स्तुतिनिंदालंकारः ॥ धन्याधन्या द्वात्र वृत्तिस्त्वेयं
धन्याधन्या च दृश्या धर्मबुद्धिः ॥ मातुः कंठच्छेदिनी या तु
राम प्रभुर्भूना गर्भिणीगर्भपाते ॥ ७६ ॥ अत्र परशुराम
स्य द्वात्र वृत्तो धर्मबुद्धो धन्यत्वोक्ती निंदनेन हतापि स्तु

तिर्निंदैव । प्रत्यनाधर्महेतु मातृकंठछेद गर्भिणीगर्भपातन कर्तृत्वा
त्तद्रतीह भवति स्तुतिरलंकारः ॥ यथा ॥ बालासिव पेव त्वामाश्र
यंति महाजनाः ॥ भव भोगपरित्यक्तं यत्करोषि दिगंबरं ॥ ५० ॥ अ
त्र भवभोग परित्यागपूर्वकं दिगंबरत्व कारित्वोक्तौ महाजनाश्र
यत्वमनंतात्य नेनत्वा विनिंदास्तुतिरूपैव ॥ यथाहि ॥
यं खलु संसारि कभोगाविरते दिगंबरं सदाशिवरूपं
रोति इति भवति हनिंदास्तुतिरलंकारः ॥ अपारेपरस्तु मम

क्तस्यप्रतिषेधोविधीयते ॥ प्रथमतप्रयुक्तस्यवस्तुनः पुनर्वि
चारणात्तद्वचनिषेधः क्रियते तदाक्षेपालंकारः ॥ यथा ॥ आलो
किंतुयाहिसखेरः सरसंखंजद्वयं ॥ अथवालोक्यात्रैवकांतायानयन
॥२७॥ द्वयं ॥ ५१ ॥ अत्रखंजनालोकितुं सरोयाहीप्रथमतः प्रयुक्तंतत्पावि ॥२७॥
चारणात्कांतायानयनद्वयमायेत्यनुज्ञानस्यनिषेधः कृतः इतिभव
ति आक्षेपालंकारः ॥ ७ ॥ विरोधानुपपत्तिश्चेद्गुणाद्रव्यक्रियादिषु
॥ गुणाद्रव्यक्रियादिषुयद्यनुपपत्तिर्वर्ण्यतेतदाविरोधालंकारः
यथा ॥ सखीदराः शीतकरोयोमांदाहयतिसंततंसचकालकपंकूरायो

मेशारत्तातांगतः ॥ ५२ ॥ अत्रदाहकरस्यशीतकरत्वमनुपप
न्नं इतिवर्णनाद्द्रव्यविरोधालंकारः ॥ श्लेषादिभिर्विरोधश्चेद्वि
रोधाभास उच्यते ॥ यदिवस्तुनोविरोधोनास्तिश्लेषमात्रे
णैवविरोधाभासनेनतदाविरोधाभासालंकारः ॥ यथा ॥ हृदय
[illegible]तांश्च ॥ [illegible]वोपि[illegible] नशिवाग्रभुः समदनोपिनो
मन्मथः कलानिधिर्यातस्फुरन्नपिसदानदोषाकरः ॥ भवन्न
पिपतिः श्रियोनचजनार्दनस्त्वंगतस्त्वदद्भुतगुणोत्तरोहृदय

भूपतिर्भासते॥५३॥ अत्र श्लेषेण विरोधो भासते। तथाहि। यः शि
वो महादेवः स तु शिवायाः पार्वत्याः प्रभुर्भवति एव अयं पुनर्भ
॥२९॥ वति। शिवोपि सन् भुवः प्रभुर्न इति विरोधः स च स्तुतो विरो ॥२९॥
धो नास्ति तथा च शिवोपि कल्याणस्वरूपोपि अयं शिवाय
कल्याणाय प्रभुर्न असमर्थो न। तथा चायं भावः॥ अन्येव
हवः स्वयमेव कल्याणरूपाः परकल्याणकरणे ऽसमर्थाः॥ अ
यं तु स्वयमपि कल्याणभवोर्थनिष्पन्नावपुः परकल्याण

करणे च समर्थ इति लवमग्रेपि बोध्यं॥ इति भवति विरोधाभासालं
कारः॥ असंभवोर्थनिष्पन्नावसंभाव्यत्ववर्णनं॥ अर्थस्य पदार्थ
स्य निष्पत्तौ सत्यां यत्र असंभाव्यत्ववर्णनं क्रियते तत्रासंभवालं
कारः॥ यथा माधवचंपूग्रंथे॥ बालिनयेन निहितो भालेमहिघ
स्तनमः॥ पशुपदेवस्य माहात्म्यं तेनैवास्य हतोहतः॥५४॥ अ
त्र हस्य हननं कृतं तेनैव स्ववाहनस्यापि हननमित्यस्यार्थस्य ता सं
भावितत्वं पशुपदेवस्य माहात्म्यमित्युक्तं इति भवत्यसं

भवोऽलंकारः ॥ श्लोकतात्पर्यं तु भाले बाले। लग्ने सति संमुखमा
गच्छन्महिषः सत्वरं चिक्लखवीभूत तत्र अथ तस्य मुखे आगत न निवृत्तौ
॥२९॥ मौ हा जविया न बालो हयशिरसि लग्न इति विशेषोक्तिः । अनुत्पत्तिः
कार्यस्य सति कारणे । कारणेऽपि जाते सति कार्यस्यानुत्पत्तिर्य ॥२९॥
त्र वर्ण्यते तत्र विशेषोक्त्यलंकारः ॥ यथा । दुर्जनैरपि सततं दुरुक्त
रेनैव कोप[illegible]यांति सज्जनाः । कोपमप्युपगताः कदापि चेन्ना

पकृतापि हि विविधान कारिणः ॥ ५५ ॥ अत्र दुरुक्तरूपकारणे जातेऽपि
कोपरूपकार्याभावः ॥ एवं कोपरूपकारणे जातेऽपि अपकाररूपकार्याणि
त्रिंशासिकार्यजन्म भवति तदा विभावनालंकारः ॥ यथा नाथ वचं स्त्र
नि पतए वेति भवति विशेषोक्त्यलंकारः ॥ विभावना विनापि स्यात्कारणं
कार्यजन्म चेत् । यदि कारणं विनापि कार्यजन्म भवति तदा विभावनालंका
रः ॥ यथा नाथ वचं पूगं तथे । प्रचजम्म तिमति यच्चिन्न कैर्ऽ३ के गाधि-नू भौ भव

ति सुरसमाजो व्याकुलैः सुंदरीभिः ॥ ८३ ॥ अत्र शत्रुरद्वो नायकामधी
रो भवति नाहि गिरीयास्स्वतः किं बलीयान् ॥ ५६ ॥ अत्र स्वलो
॥३०॥ कगमनोद्यमरूपकारणं विना सुरसमाजवैकल्यरूपकार्योदयादुक्त ॥३०॥
तिविभावनालंकारः ॥ परव्यानभिन्नदेशत्वे कार्यहेत्वोरसंगतिः ॥
कार्यकारणयोरसव्यागतं प्रसिद्धं यद्भिन्नदेशत्वं भिन्नस्थानस्थि
तत्वं तस्मिन्सति असंगतिरलंकारः ॥ यथा ॥ उपकारिसुरैवं दुस्कुम

लंबानिर्दिर्वभिन्नाधकेरा सहसैव प्रकाशंतेदयोपि गिरेरिमाः ।
इत्यत्र उदयाचलचूडागमीयदिवाकरसंबंधरूपकारणगि
रिदरीमकाशरूपकार्ययोः प्रसिद्धमेव भिन्नदेशत्वमिति न
भवति असंगत्यलंकारः ॥ विषमं यदनौचित्यमन्योन्यान्व
यकल्पने अन्योन्यस्य परस्परस्य अन्वयकल्पने संबंध
कल्पने यदि अनौचित्यं अनुचितत्वं वर्णनेन हिं विषम ।

न्योदेववचोमतं। क्वचित्संभवति कस्यापिजायते ज्ञीवितोदयः॥५७॥
॥अत्र॥अमृतस्त्रवणरूपकारणानवितोदयरूपकार्ययोः प्रसिद्धं
तुएकदेशित्वमेवयत्रैवामृतंस्त्रवतितस्यैवजी॥ वितोदयदर्शनात्।
॥३१॥ इदंतुइपकारित्तुरविंदुस्थममृत क्वचित्स्रवति कस्यचिज्जीवितोदयः॥
संभवतीति॥अप्रसिद्धःतोवभिन्नदेशत्वमुक्तमितिभवतिरसंगति
रलंकारः॥॥अस्याद्वात्तपदोपादानात्तु॥॥उदयाचलचूडागमा ॥३१॥

लंकारः॥यथा॥चेतनेनवताकल्पकंकांतविरहोप्यसेवा
विवेकिताधातुरिहहन्तुरहन्तुक॥५८॥अत्रताकल्पकांत
विरहयोःसंबंधकल्पनेद्वयोःप्रयोगेनैव॥अनुचितत्वं
दर्शितंइतिभवतिविषमालंकारः॥अन्योन्यंरवस्तुसंबंधेस
ममोचित्यवर्णने।परस्परंवस्तुनांसंबंधेउचितत्ववर्णने
नेकृतेसतिसमालंकारः॥यथा॥रुचितंयत्लने दंतेत्यणं

ध्या॥री निरन्नैव धर्म्मोयं विधिनोदिता॥३१॥

भवद्रातिभिः॥ ईदृशेषु विधानेषु तत्त्वमेवामतायते॥८०॥
अत्र तत्त्वंदंतयोः संबंधे उचितत्ववर्णनाद्भवति समालं
॥३२॥ कारः॥ विचित्रं चेत्प्रयत्नः स्याद्विपरीतफलप्रदः॥ काय
क्लेशेन सौख्यानि लभंते यत्तपस्विनः॥८१॥ अत्र दुःखरूप ॥३३॥
फलजनकः कायक्लेशकृतो यत्नैः स तु विपरीतं सुखरूप
फलं जनयतीति भवति विचित्रालंकारः॥ अधिकं त्वधिका

धाराद्धेयाधिक्यवर्णने॥ अन्योप्यधिकारस्याधाराधे
ये अपाधिक्यवर्णने कृते सति अधिकालंकारः॥ यथा॥८०॥
अस्ति ब्रह्मांडभांडं हि यस्मिन्लोकाश्चतुर्दश॥ स्मिन्नपि न ते ते
मांति का निर्जगन्निर्मिता॥८२॥ अत्र चतुर्दशलोकाश्रय
त्वेन इनरायेद्रूपा अधिकेपि ब्रह्मांडे कीर्त्तिर्नमानात्यनेन
अधारीभूतब्रह्मांडादाधेयीभूतनकीर्त्तेराधिक्यं स्फुटमेवो

त्कमितिभवति॥ अधिकालंकारः॥ अन्योन्यं तत्र यत्र स्याद्
पकारः परस्परं॥ यत्र परस्परं उपकारो भवेत्तत्र अन्यो
॥२३३॥ न्यालंकारः॥ यथा॥ विनयैर्भाति विद्येयं विनयो भाति ॥२३४॥
विद्यया॥ धनैराभाति दानानि दानैर्भाति धन्यान्यपि॥ ४३॥
अत्र विद्याविनययोर्धनदानयोश्च परस्परमुपकारवर्णनेन भाति
अन्योन्यालंकारः

विशेषः स्यात्तमाधारं विनाप्याधेयवर्णने॥ सिद्धं आधारं विनापि आ
धेयस्य सत्वेन वर्णनेन तत्र विशेषालंकारः॥ यथा॥ अस्तंगतेपि नय
सिंहमहीमहेंद्रे नूनं विभांति भुवनेषु गुणास्तदीयाः॥ दूरीकृतेपि मृ
गमदे चिरमेव पात्रादुद्दंभते परिमलो विमलः सकोपि॥ ४४॥
अत्र आधारं तज्जातं विनापि आधेयानां गुणानां सत्वं वर्णितं एवं
मृगमदं विनापि परिमलस्य इतीह भवति विशेषालंकारः॥ २॥ पंचो

व्याघातोन्यक्रियाकारि क्रियायामन्यां करोति चेत् ॥ यत्याक्रियाकारी यथार्थीय
दितदन्यांक्रियां करोति तदा व्याघातालंकारः ॥ यथा हृदय कमलकृतायां
॥ विधुरंजनग सुशीतलं कुरुते स्वैः किरणैः सुधामयैः ॥ मयि पश्य विधि
॥३५॥ विपर्ययं मस्मयदे सिमिदं दहति प्रति क्षणं द्रुतं ॥५६॥ यत्रशेत्स्यकि ॥ ॥३५॥
मावकारिणा भवंड्रस्य दहनक्रियावर्णनेन भवति व्याघातालंकारः ॥५७॥
उत्तरोत्तरं कार्यात्कारणं धारया गुंफ उच्यते ॥ उत्तरोत्तरं कार्यात्कारणं धारा

वर्णनेन भवति तेनैसति गुंफालंकारः ॥ यथा श्रमेण विद्या भवति अविवेक
स्तेनापि विधीरस्य विमोहभंगः ॥ उत्पद्यते पुर्वजनि प्रभुत्व भव्यात पुण्य
सतिसत्सहाये ॥५८॥ यत्र श्रमेण विद्या विद्यया विवेकः विवेके
न विमोहहनं ॥ उत्पद्यत इति कार्यात्कारणं धारा वर्णनेन गुंफालंकारः ॥ गृ
हीतमुक्त रीत्यर्थश्रेणिरेकावलीमता ॥ यत्र गृहीत मुक्तरीतिनाम
र्थानां श्रेणी भवति तत्रैकावल्यलंकारः ॥ यथा भावः प्राग्वर्णितयोर

र्थयोमध्ये॰प्रतिमपदार्थवर्णनांगनयाएकस्यग्रहणं॰प्रन्यस्य
त्यागः॥एवमुक्तरीत्यनरंबदिभवतितदायमलंकारः॥पद्यमुदाहरति
न्यतनायां॥मधुनिपत्रेपिबनिहिद्विरेफः॰पद्मंविभातिभ्रवलोप्रियमा
॥१५॥ याः॥स्पष्टयात्वमुष्माः॥श्रवणंचनेत्रंनिर्यातिनवाम्बुरवल्कटाक्षाः॥३५॥
॥६१॥॰पत्रश्रावणत्रितयोः पत्राद्विरेफ॰योर्मध्ये॰प्रथमवर्णनी
नेद्विरेफस्यागेनपत्रग्रहणं ततःएवंपरस्पश्रावणयोर्मध्ये॰प्रति

मवर्णनेद्विरेनपत्रस्य त्यागेनश्रवणग्रहणं एवमुक्तरीत
रमपिप्रीतिभवतिएतावत्यलंकारः॥दीपकैकावलीयोगा
न्मालादीपकमिष्यते॥पूर्वदार्थानानुल्यधर्मकथनरूपधै
स्यप्रागुक्तदीपकस्यएकावल्याश्चयोगात्मालादीपका
लंकारः॥यथा॥॰मधनव्ययनिपुण्येननिवेकंमनि[illegible]ना
वि॥विवेकस्तुमनोमानमात्मा हरस्पष्टयं॥६६॥॰पत्रमत्या
२।३२

री नामाभयतैव पैशुधर्मोत्म्याद्यपकं ॥ अथ चप्राग्वर्णितयो
र्मातिविवेकयोर्मध्ये ॥ प्राग्निमवर्णनमतिपातित्यागेन ग्रहीनए
२।३६। वमुत्तरोत्तरस्त्वेनैकावल्यपि इत्यनयोरहयोर्गाढ्वनि २।३६।
मा॥ ज्ञादिपकाः लंकारः ॥ ९६३ ॥ न॰ न्चैवं सति ॥ अन्येषामप्य
लंकाराणां परस्परयोगात् गाढत्वतु ॥ एवं कारोत्तरम
तौ चैन ॥ अत्राहि शाकुनां विदुषामनुपवनुसारेण प्रथ

त्यावृत्ती व्यवहारः ॥ नान्यत्रापि ति ॥ उत्तरोत्तरमुत्कर्षवर्णितेसा
रउच्यते ॥ उत्तरोत्तरं पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् उत्कर्षवर्णिते सति
भवति सारालंकारः ॥ यथा ॥ सारालोकेषु विरलास्ते
षु सारा विवेकिनः ॥ तेष्वनुष्ठाः कर्णारस्तेषु दुर्लभा पदानु

णः॥९७॥ अत्रेतरलोकेषु विद्वांसः साराः उत्कृष्टास्तेषु निष्ठ
कृष्टुविवेकिन एवमुत्तरोत्तरमुत्कर्षवर्णनेन भवति सारालंका
॥३९॥ रः॥ क्रमिकाणां क्रमोपात्तेन यथासंख्यं क्रमान्वये क्रमिकालं ॥३९॥
क्रमेण कल्पितानां क्रमोपन्ने क्रमेण कल्पितपदार्थक्रमेणान्व
सं५ न्वये सति यथासंख्यालंकारः॥ यथासंख्यमाह वचं पूर्वग्रंथे॥ कोकानां कु

नयं चकोरतरुणीवैकल्यमुन्मूलयन्नंभोजानि निमीलयन् कुमुदिनीरुन्मी
लयन्नवर्तितापं ध्वान्तानां कुलं तान्नयन कुलं दधूचे तस्य मुखाम्बुजं यः सांध्य
नो दिवापतिः समुदयं प्राप्तोऽयच दोषापतिः॥९०॥ अत्र क्रमिकाणां को
कानां कुले पयन्न्चकोरतरुणीवैकल्यमुन्मूलयान्नित्यादिविशेषण
पदार्थानां क्रमोपात्तदिवापतौ दोषापतौ च विशेष्यपदार्थे क्रमेणान्व
येनान्वयंति यथासंख्यालंकारः॥ नन्वत्र सर्वोऽपि विशेषणानि उ
भयोरपि विशेष्ययोः संभवंति॥ तेन कयथासंख्यमिति चेन्न॥ पतः

कोऽकानामाकुलता म्रयोजकत्वं स्पर्यास्ते एवं नचंद्रे येवि चंद्रस्य
दिवोदयो तथाऽस्यदर्शनात्।।९।। वमयेष्फस्तं। पर्यायश्चोत्के कस्य स्याद्
केन समन्वयः।। अनेकस्य पदार्थस्य चैकेन समन्वयात्मविति
॥३६॥ तत्पर्यायालंकारः॥ यथा मा।।०।। कयोक्तिपांडुत्वं किमपि जलधारां न ॥३६॥
वनयोस्तनो कार्यं दैन्यं वचासि हृदि ता वानलः शिखा।। एवं द्वां
[illegible] त्रा पुष्पकालिषु विपर्यास मधुना किमन्यद्भेदान्यो सकल त्रिष

येषाकलयते।।७१।। पत्रविरह[illegible]हलीः प्राकलयत इति एकस्मिन्ने
वपदार्थेक पांडुत्वं जलधारां नयन योग त्वेकद्यनक पदार्थानामन
येन भवति पर्यायालंकारः।। ।। ।। ।। परिवर्तिर्विनिमय
श्चेत् न्यूनाधिकयोर्मिथः।। [illegible]।। नाधिकयोः पदार्थयोर्यत्रि
थः परस्परं विनिमयो न एतेन तदा परिवृत्त्यलंकारः।। श्री।। वि
निमय स्त्विकृतेनेनापरस्य हलं।। पथेना वः।। हू॰ न्यून वस्तुदानेन

ऽधिकवस्तुग्रहणं॥ अधिकवस्तुदानेनन्यूनवस्तुग्रहणं यदि
वर्ण्यते तर्हि परिवृत्त्यलंकारः॥ यथाह॥ प्राणान्प्राणप्रभृपि
॥१२८॥ मत्तमतंगजेभ्यः क्रीतं यशः किमप्येकैरपि वारधारैः॥ केचि ॥१२८॥
त्तु नमुविनिरर्थकजीवितार्थं वि- क्रीतमेव सुयशो विदित्रि
प्राणैः॥ अत्र पूर्वार्द्धे प्राणरूपन्यूनवस्तुदानेन यशोरू

पाधिकवस्तुग्रहणं वर्णितं उत्तरार्द्धे तु यशोरूपाधिकवस्तुदा
नेन जीवितरूपाल्पवस्तुग्रहणं वर्णितमिति भवति परि
वृत्त्यालंकारः॥ भवति हि महतां प्राणेभ्योपि यशो गरिष्ठत्वं
इति॥७२॥ परिसंख्या निषिद्धार्थनिषेधाः श्रेयतोन्यतः।
यत्र एकत्र निषिद्धस्य पदार्थस्यान्यत्राविश्लेषणेन निषे
धः क्रियते तत्र परिसंख्यालंकारः॥ यथाहु॥ वद्वैताद्रूपं

नास्तिपाऽपकेस्मिन्कलौयुगे॥ केशाःशाव्येषुसर्वेषुमंत्रयंत्रा
दिकेष्वपि॥१३॥ = पत्रवहेतिनिविछुस्यकः॥ स्यच्छेषेणनिषे
॥१६॥ धः॥ तदित्रिपदिसंख्या॥ ङंकारः॥ वाकाराद्यैर्विकल्पश्चेदस्तं
स ४ कारः॥ एवहि॥ पदिकाराह्वानिं इनाविकल्पः॥ किंयत्तेपुनेन ॥१७॥
र्हिंसएवविकल्पएवञ्चलंकारः॥ यथा॥ = एवंबंधोवाभवतुभव बंधो २
काराग्रहमपिस्तुविवारिनिंदावाप्रसरतुसतांसंसदिसहासरो

जालीचांकाकुलमिलद्दलिनाःकटाक्षास्तेसाहासकेपम
विनन्वास्येतिहृद्यात॥१४॥ = पत्रं = एवबंधोभवतुबंधो
वाभवतुस्तुतिः प्रसरतुनिंदाप्रसरतुइतिवाशब्दाद्योतित
विकल्पकरणाद्भवतिविकल्पात्ङंकारः॥ समाधिकार्यसो
कर्व्यंकारणांतरसंनिधेः॥ यदिकारणांतरसंनिपात्कौर्न

॥ ४१ ॥ व्यस्य कार्यस्य सौकर्य्यं सुखेन करणं कारणान्तरार्पणेन तदा समाधि
रलंकारः ॥ यथा ॥ ६० ॥ अस्तं यातो दिनमणिरसौ भूषयस्व स्व
मंगं तूर्णं तूर्णं रचय पदकं चयोः केलिपर्य्यां कुरालौ ॥ रत्याकल्पम
चलितुमिव पावदुत्कंठिता मे गावत्सी ताजनयति घनैर्गाडंवरं
सांबरात्रिः ॥ ७५ ॥ अत्र स्त्र्याः स्वैककर्त्तव्यस्याभिसाररूपकार्यस्य ॥ ४१ ॥

मेघडंबररूपकारणांतरसंनिधानेन सौकर्य्यं जातं ॥ अभिसारणि
वनोद्यमे सुकरत्वप्रतीतिर्भवति समाधिरलंकारः ॥ गुणस्यामेकसंबं
धत्वा जां गुणः समुच्चयः ॥ यत्रैकसंबंधत्वा जां बहूनां पदार्थानां गुण
क्रियानां कियतेन च समुच्चयात्तदलंकारः ॥ यथा तत्रैव ॥ निपीयम
दिरां वुरसे दरवदेवक्त्रावहि । नसदाशिपिच्छितं नखलु वेदनै
वाहितं ॥ अयं पतति धावति भ्रमति निरुद्धति ध्यायति प्रतान्य

तिषत्सावली भलनयति स्फुरत्त्वं च वित्ति ॥ ७६ ॥ अत्र रदपदव्यौ वाच्य
मपयपुरुषसंबंधाजावहूनां क्रियापदानां प्रयनया भवति
समुच्चयालंकारः ॥ प्रत्यनीकं बलवंत: शत्रो: पक्षेपराक्रमः
॥७३॥ ॥ यत्र बलवत: शत्रो: पक्षे पराक्रमो हीनतेकस्मिंश्चित्पराक्रमो ॥७३॥ ॥७४॥
॥७४॥ वर्ण्यते तत्र प्रत्यनीकालंकारः ॥ उदाहरणं ॥ यत्र रात्रु
बलं कीयात ॥ स्वयं जेतुमशक्याः तत्र तत्पक्षाश्रितस्य बलं तु स्यवस्यचित्पक्ष: स
तद्धतिवर्णित नवेत्यप्रत्यनीकालंकारः ॥ यथा ॥ शो ॥ उपशक्रोये नाव नव वदन सौंदर्यवि

नवेस्तुधाधामाधामपद्मसरस्तु स्याद्दैत्यसहस्राः सरोजातं
जातस्फुटतदनुकारीति तेनिन्द्यायां कायाकावधि मलिनयस्तेष महस्मा
॥७८॥ अत्र कांतामुखस्य सौंदर्यविषये असमर्थ ... ध्वंस: कांतामुखानु
कारितया कांतामुखप्रतीपतां सरोजातमेवमलिनयतीति वर्णना
द्भवतीप्रत्यनीकालंकारः ॥ प्रतीपलक्षणं ॥ अपकृतीपमुपमानस्य हीनत्वमुप
मेयतः ॥ प्रसिद्धोपमेयदिप्रसिद्धोपमानस्य हीनत्वं वर्ण्यते तर्हि प्रतीपालं
कारः ॥ यथोदाहरणं ॥ अयं न पश्यद्वेदरिवीरहतापाचापिवियपोलोचनगोचरो

भूतं कर्णेन किं किं सुरत्न॰ रुहे एकं किं ना नुनावापि किमङ्कुनेन। अत्रप्रसि
द्धोपमिद्धोपमानं उपमेयात् न्यूनपात् ॥ हीनत्वं वर्णितमिति निबध्नति प्रतीमा
लंकारः॥ केचित्तु पूर्वोक्तप्रतीपोपमालंकार मध्य एव प्रतीपस्याप्यंतर्भा
॥२३॥ वमिच्छंति॥ उल्लासोन्यमहिम्नावेद्दोषो ह्यन्यत्र॰ वर्ण्यते॥ यदि अन्यस्या ॥२३॥
पि महिम्ना गुणप्राचुर्येण अन्यत्र दोषो वर्ण्यते तर्हि उल्लासालंकारः॥
मधुलिहस्तादृगपविजानितं यदि नचंपककोरकमाश्रयेत्॥ स तु
दितपिधामलिनीनकेतकमलिनीयपि[illegible]म्लिउद्रुः कतं॥ ६०॥ अत्र च

पकगुणेन हिना न दन्नाश्रयणेन॥ मधुलिहो ज्ञापवर्णेना दोषो वर्णित
ः एवं विधु कमलिन्योरपीति निबद्धस्योल्लासालंकारः॥ रूपं चेदन्यथा सा
तु पूर्वरूपता॥ कस्यचिद्वस्तुनः अन्यथा भूतं रूपं यदि केनाचित् हेतु
ना तथा स्यात्पुनस्तादृग्नाम्नेव पूर्वावस्थितं रूपं स्यात्तर्हि पूर्वरूपता॥ लं
कारः॥ यथा उपेत्य त्रेतातो निजं चरणेन तानि कूपमातः समंताद्
भौमानूपूर्णमर्द्धवा॥ कलाकेचतुःस्वरणेन स्वधा[illegible]मिम्पकेताभानेक

पुरस्तात्पैवं जयविनिजयासिंहद्वितिपतावभ्रू चतुश्चत्वार पुनरपि त
वास्तस्य चरणाः॥९१॥ प्रथम कृतयुगे चतुरश्चरणस्य धर्मस्य
त्रेतायामेकस्य हानिर्द्वापरे द्वितीयस्य कलौ च तृतीयस्येति कलौ
[illegible] युगे दानीमेकचरणत्वमापन्नस्य तस्यैव पुनर्जयविजयासिंहद्विति ॥४५॥
पतौ जयति सति चतुश्चरणत्वरूप पूर्वभावस्य प्राप्तिर्जातेति
भावः इति पूर्वरूपता ॐकारः॥ तद्गुणः स्वगुणैर्म्लानेत्वन्यतः स्व

गुणोदयः केन चित हेतुना स्वगुणे म्लाने सति अन्यतः पुनः स्व
गुणोदयो यदि न हि तद्गुणः ॐकारः॥ यथा हैयंगव कल्पलतायां अंत
र्गतापानजन्याहितानि चिरं विरूपाण्यपि मंदिराणि॥ यथोत्त
पादः घनतैकदृष्ट्या तेषां स्वरूपाणि निरीक्षितानि॥९२॥ अत्र
प्रतापानलदाहेन विरूपतां प्रासानाम् अरिमंदिराणां पुनः कृपादृष्टि
वृष्ट्या सर्वस्वरूपता भो जातः इति वर्णनात् तद्गुणः ॐकारः॥

पूर्वरूपतालंकारे पूर्वावस्थितरूपस्यनाशाएवतद्गुण ... कारे तु
नमीतामाभ्यंतनुत्तर्वथाना ॥ इत्यनयोर्भेदः ॥ ८३ ॥ संगतान्यगु
११५। णान्वंगीकारे त्वाहुस्तद्गुणं ॥ संगतस्य सहवर्तिनोन्यस्य गुणानं ११५।
गीकारे गुणग्रहणेः पूर्वतद्गुणालंकारमाहुः ॥ यथा ॥ दुर्जनो नाग
नसहितोपि सज्जनो नाददाति न चकिंचिद्गुणाति । कात्र संकलनयात्तरी
क्षतः । किमणिः सविक्रेता कृतिर्भवेत् ॥ ८३ ॥ अत्र संगारे तस्यापि गु

र्जनस्य वाचस्य च वक्रमपि गुणं सज्जनो मणिभ्य नाददाति वर्णनाद्भव
ति ॥ तद्गुणालंकारः ॥ अवज्ञावरुपेयवस्तु गुणदोषाद्धमं यदि वस्तु
गुणदोषापि च स्तम्भः पर समर्थाभि निवर्ण्यते रदवस्तु न वा गुण
करनवाद्दोषकरमित्याकारः ॥ कहे नयातहि ॥ पवज्ञालंकारः ।
यथा ॥ एषनूनमवनीऽकोपिपि सोलिनः सुरसमाजपालितः ॥ ना
दनोपि नपसन्ननामुनी चेदहो हतिरिनीहकारभवेत ॥ ८४ ॥
अत्र नादः तस्य महापुरुषस्य केन विन्नपसन्नउना हतो नाद

रोन किंचित्स्फुरति द्रुतेन वा ॥ ७॥ गुणलक्षणं स्फुरति तस्यावि हे ॥ तावर्ण्येनेन भु
वति॥ प्रवत्तालंकारः ॥ प्राक्सिद्धस्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसंनिधेः ॥ पर
संनिधानवशात्प्राक्सिद्धस्य स्वगुणस्योत्कर्षश्चेद्वर्ण्यते तदा त्व ॥ ५८ ॥
नुगुणालंकारः ॥ यथा ॥ श्लो० ॥ कपालभासहजमेव कटाक्षाः कर्णोत्पले
रति तरां घनसारः ॥ किंचनोपि विरतानि मुनीनां सर्वतोमलिनयंति मनांसि ॥ ९५ ॥
॥ ८६ ॥ ॥ एवं सहजरूपामलानां कटाक्षाणां कर्णोत्पलसान्निध्यात्पुनरधिकोत्कर्षवर्ण
नेनभवत्यनुगुणालंकारः ॥ ६३ ॥ प्रश्नोत्तरकैकमेवाभ्यांकानुत्तराल
रतिर्भवेत् ॥ प्रश्नोत्तरक्रमेण उक्तौ सत्यां उत्तरालंकारो भवेत् ॥ प्रश्नो
त्तरक्रमस्तु प्रश्नः पुनरव्यवधानेन वा तत्र मिश्रो ॥ यथा ॥ मनोपि को जीव
योवत्राख्यो जीवन्मृतः को नहि यः पराधीनः को वा सुखी चेतसि

यस्य नोतिः को नाम दुःखी हृदि यस्य लोभः ॥ ६६ ॥ [illegible]
॥ एवं मनोपि को जीवति प्रश्नस्याव्यवधानेनैव यः यशस्वी सु
त्तरं ततं एवमग्रेपालि भवति उत्तरालंकारः ॥ ७ ॥ विहितं परि
वतां तज्ज्ञानज्ञापकत्वेष्टितं ॥ परिवर्त्तांतज्ज्ञानस्य ज्ञापकं चेष्टि
तं यत्र वर्ण्यते तत्राविहितालंकारः ॥ अयं भावः ॥ एतदीयव्रतां
तो येन यज्ज्ञातं इति ज्ञापयितुं यत्र तूष्णीमेव चेष्टामात्रं क्रिय
ते न तु किंचिदुच्यते तत्रायमलंकारः ॥ यथा ॥ श्लो० ॥ मारतटिन्यां

कुतूहलविलोकनस्फुरितचित्तमालोक्य तुं स्थितास्मि मम
रवाहिनी क्षितिमितं वदंत्याः सख्यौ ॥ तस्य दर्शनविलोकनात्कुच
तटे स्फुरं कंचुकमस्वस्व चपलं चेलांचलमसक्तं योगतिष्ठत ॥ ८९ ॥
समयतवदिनास्रोत्रुपव तोले मया ज्ञातं इति सख्यौ ज्ञपयि
तुं तादृशं वस्त्रा चलेनकुचतटे समलंकुर्वंत्येति ॥ श्लेषमयतीति त ॥
॥४९॥ स्य अपमाश्रयः ॥ तथाहि ॥ हे सखि मा दैवात् संचालेन कु ॥४९॥
चस्थितनखचतं पिधेहि पश्य अंगभर्तारं पेतिर स्तौहि सब

न
निर्पिहितालंकारः ॥ व्याजोक्तिः शंकमानस्य छद्मना वस्तुगोपनं ॥ यत्र
शंकमानस्य दामपि शंकां कुर्वतो जनस्य तिक्र पटेऽपि ना छलेन कृत
वस्तुनो गोपनं क्रियते तत्र व्याजोक्त्यलंकारः ॥ यथा ॥ तत्रैव ॥
ऽभूत्पत्रपस्तिल्वं परिवनव न्वाकामुहुर्मुहुः स्विन्नपरीरयष्टिः ॥ तुंग
गंगालहरी निरात्स्यभयेन पत्रपाणिपुनः पुनस्त ॥ ९२ ॥ अत्र के
स्य चित्कामुकदर्शने शंकमानेया सख्या निकटगंगातरंग

॥४९॥ दर्शनकुतूहलेन त्वतमपि कान्त दर्शनं गोपयतीति भवति व्याजोक्त्यलं
कारः॥ श्लेषकाकुभ्यां वाच्योऽर्थान्तरंगं दर्शीकल्पने॥ वाच्योपदर्थ
श्लेषेण काक्वा वाऽप्यर्थान्तरकल्पनेन सति वक्रोक्त्यलंकारः॥ काकु
श्विरश्चालनन्यायः यथा॥ मा गा विषादं मुग्धाक्षि स्मरन्तीयामि कंसे ॥४९॥
रिव। चरितं तव पश्यामि स्मरामि न तु किंचन॥ ९४॥ अत्र विषादं
खेदं मा गा इति सख्यामुक्तवत्यां सत्यां विरहिणी श्लेषेण विषाद

विषभक्षं महादेवं मा गा इत्यर्थं कल्पयित्वा हे सखि वस्मरन्तीका
मात्तर्हि कं यामि शरणमिति शेषः॥ स हि कामान्तक इति हेतोस्तमेव
यामीत्याह॥ अथ सापि विदग्धा सखिवत्स्मरन्तीयामि के रन्दकं स्म
रः इत्यर्थं कल्पयित्वा पुनराहऽहं तु तव चरित्रमात्रं पश्यामि
कमपि न स्मरामीति इत्येवमत्र भवति वक्रोक्त्यलंकारः॥
स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिषु वर्णनं॥ स्वजात्यादिषु

स्वभावस्य वर्णनेन ह्रनेसति स्वभावोक्त्यलंकारः ।। यथा माधव
चंपूग्रंथे ।। पादन्यस्तक्षितिपालभालविगलत्स्वेदांबुसेकोच्छलत्सौ
रभ्यं नृत्यति चापटं लगति चमत्कारोल्लसन्मानसाः ।। हृष्यत्केलि
तलं स्फुरत्खुरपुटं चंचच्चलत्केसरं मंदं भ्रांतविलोचनेस्वगति दि
शन्त्यतीवाजिव्रजाः ।। ७० ।। अत्र जल्पनेकेन वाजिनामोध्य
स्वभावः एवं नर्तनवल्गनचलत्केसरत्वादिरपि स्वभावः । स चात्र

वर्णित इति स्वभावोक्त्यलंकारः ।। भाविकं भूतभाव्यर्थसाक्षा
द्दर्शनवर्णनं । यत्र भूतस्य भाविनो वार्थस्य साक्षाद्दर्शनव
र्णनं क्रियते तत्र भाविकालंकारः ।। यथा ।। अद्यैवाभूत्स्मरविजय
लब्धिस्त्वत्कृते लोकर्षयोप्यवेलं मधुपतिपरस्तोम भूपति
र्मल्लसिंहः ।। इत्थं कीर्तिर्दिनिपवनानीव याचांतरालेप्युयो
मयः प्रसरति सनातनकवारः प्रवाहः ।। ७१ ।। अत्र भूतस्य

॥५०॥ नसैतमयाऽस्यभाविनश्च प्रत्यक्षवत्प्रत्येवर्णनात्प्रागस्यदर्शनंतंसा
रदेवजातं इति वर्णनाद्भावि भाविकालंकारः । देशात्मकवि
प्रकृष्टस्य दर्शने भाविकछविः । देशात् आत्मनः सकाशा
द्विप्रकृष्टस्य दूरवर्तिनः दर्शने वर्णिते सति भाविकछवि ॥५०॥
रलंकारः । यथा शृंगार० दूरस्थितस्त्वमसि दुर्जनयोनिर्वि
परोषः कूरालभावइति मृगजनापवादः । त्वं हृदये स्फुर

सितनाथ सततमरीये कूरालमेव न वदन्त्यथ दूरसंस्थं स्या ॥६२॥ अत्र देशा
त् आत्मनः सकाशाद्विप्रकृष्टस्य नायकस्य दर्शनवर्णनेन भवति
भाविकछविरलंकारः । उक्ते देम्नं टेक्ष्वरितं श्लाघ्यं चान्योपलक्षणं
यत्र प्रतिश्लाघ्यतरा रूढिः संपत्तिवर्ण्यते अथवा अन्योपलक्ष
णं अन्यवर्णनप्रसक्ते श्लाघ्यं चरितं वर्ण्यते न तत्र उदात्तालंकारः ।
यथा ॥ अपगारांगनदेह तन्नामद्योमहाभ्रे गीसमुल्लासारितस्वांत

ध्वांतवुल्लेढिजानिमहिमानाकलाविलासस्य। नोगोऽश्रीयत्रावंन
त्ताननकनिकरसंपानसंपगिनेनोजानंत्युपयांनमस्तमुऽयंभास्वां
॥५१॥ तमंतस्यितः॥८३॥ अत्राधिकतरसंपत्तिवर्णनेनभवतिउदा ॥५१॥
त्तालंकारः। अत्युक्तिरद्भुतानघशौर्योदार्यादिवर्णने। अत्र
घभूतानां अप्रसत्यभूतानां अद्भुतशौर्योदार्यादीनांवर्णने
कृतेसति अत्युक्तिरलंकारः। आदिनाअन्यच्चरित्रादयोग्राह्या

यथाहं॥ अवसोऽहंयथअपनेस्तमसएकरेखापितोगहयोयदवगाहंते॥
स्त्रिनिमतीहमन्येननः विजित्यपवनान्यरानुदितगर्वतः सर्वतोनिज
रथस्तनमाकृतद्भुतजिगीषयाधावति॥८४॥ अत्रअद्भुतत्वप्ता
वर्णनेनभवतिअत्युक्तिरलंकारः। १८ स्पष्टालंकाराः। अथशब्दा
लंकारानिरूप्यंते॥ खड्गबंधादयश्चित्रागनप्रत्यागतादयः॥
खड्गबंधपद्मबंधादयोबंधाः चरणेषुश्लोकेषुवा क्रमव्युत्क्रमा

भ्यां पादेन गम्यमानाः । आदिनाद्यक्षरद्वयमुक्ता याश्चित्रालंकारा
भवंतीत्यर्थः ॥ यथा । भासनभनवभासभाभाभासभा । वनभावभा
। याति । चारु विभाभाभा भा । भाभाभा भा विरूरुचा तिया ॥ अत्र श्लु
क्रमपाठे प्रथमाक्षरमात्र द्वितीयचरणे च तृतीयाच्चतुर्थी । इति ॥५२॥
॥५२॥ गतप्रत्यागतेनात्र चित्रालंकारः ॥ श्लोकार्थस्तु । न नमतीत्यनमा
अपि मानिनी न वशा नवदीप्तिः । मारेण कामेन अभाभातीति भा
स्वभा । भावनायमानसं चित्तं यस्याः सा तथा । चारु विभया उत्त

मदीप्त्याभावन लसाव नभाते इति तथा भाभासा त्यभाभा तस्याः
भावः अभिप्रायः । अस्या मस्ती भाभाभावि नीसा चासौ
रूचैवेति भाभाभा विरूरुतया विशिष्टा भाभास्वी अतिया अत्र तु
चमा विशेषणे चात्र रनीया । अयं भावः ॥ यस्याः रुचिः सा त्वभा
भाया अपि भा वर्त्तिलसति मभापादप्रा रू रूस्याहित्याकारक
स्वाद्दशा रूचा द्वयं विशिष्टा इति । अनुप्रासश्चतुर्विधः स्फु
टानुप्रासः सादानुप्रासवत्त्यनुप्रासश्छेकानुप्रासभेदादतः ।

त्रयमाह॥ पादादिषु पदावृत्तौ स्फुटानुप्रासनामता। पादादिषु पद
वृत्तौ चतुर्थ्यपि चरणेषु आदौ मध्ये अन्त्ये वा प्रतिचरणमपि पूर्वा
॥५३॥ र्द्धनिरावृत्तभेदेन श्लोकपूर्वार्द्ध। परार्द्धभेदेन च पदावृत्तौ सत्यां ॥५३॥
स्फुटानुप्रासालंकारः॥ यथा शिवस्तोत्रे। जनः कश्चित्कामं
तव चरणयोर्नामयदितः पदं ब्रह्मादीनामपि हरति दाहिं नातः
शिव। महेशात्वं पापीयदि पुनरमापातु पकपस्तरां किं निर्म

ये तपस्मनपायेन्व्रजतिसः॥ ७६॥ अत्र प्रतिचरणमेव पूर्वार्द्धनिर
द्धभेदेन पदावृत्तिसत्वाद्भवति स्फुटानुप्रासालंकारः॥ द्वितीयमह
टानुप्रास(लंकारोत्पादि) मर्भिन्नाभिप्रायापुनस्तुता। शाब्द
पुयापुनरुक्तताभिन्नाभिप्राया अर्थभेदनियंत्रिता भवति सा
टानुप्रासालंकारोत्पादिकेत्यर्थः। यथा। मेघवच्चंपूग्रंथे।
अपांगोभिर्नलिनीदलैः प्रतिदिशं हारीकृतालिव्रजैर्मालिकाकारत

वा पुनः पुनरुपायैतैः समासेविना। ईषद्भिन्नं यथा रंगबद्धिन मेमोलु

रंगयसीत्थिं चिद्धं चल चेलचक्रांचलच चलन्नेत्रां चलेउपरूपति॥६७॥

इहतु चेलकांचलादत्र भिन्नार्थवस्य चल चलश्च बद्धस्य पुनरुक्त

भवति लाटानुप्रासालंकारः॥ इति यमकं। अथ लाटस्वर्णासिंप

र्णव्यंजनानुप्रासवर्णच॥ एवं स्वर्णानेनचुनः। कवि हरमात्रेणास ॥५५॥

हरलंकारसंबद्धः॥ वर्णानुप्रासालंकारवद्भवति स्पष्टः॥ उदाहरणं

किंचित्संचलचेलचक्रांचलचलन्नेत्रांचलाविस्मयैर्वचक्रालंकार

योभिन्नस्वरयोर्व्यंजनयोर्दि पते कृताः पादसैकिता चलूर्ष मात॥

सस्वरव्यंजनावृत्तौ छेकानुप्रासः पुनः स्वरेणासहितानां व्यंजनानां पादसैकैकानुप्रास

लंकारः॥

अथ लुस्वरावृत्तिरावरूपकाव्यंजनावृत्तिरपि पादयस्तरभिन्नाना

मक्षराणां लाटानुप्रासे तु सकलस्वरव्यंजनानामेवावृत्तिः। रार

पुनरुक्ततायां उक्तत्वादिति भेदः। यथा हृदयकल्पलतायां। चंचन्नी

लाश्मनीलाविधिविहितमहाधामपात्रांतरालेधनेमनेभकुंभस्थल

नवरित्नसन्मोक्तिकानीव भाति। सव्येऽसव्येऽपहस्तेकृतउपतिकल

वाघाजतः श्रीतरेम॥ कृष्णारामीयपात्रस्फुरितमगमदंयाति

नाकामिनीवा॥७८॥ अत्र धत्तेमत्ते कृष्णाराश्मीयपामिनीको

भिन्नीतिपदानां तावस्या वृत्तिरस्तीति भवति च्छेकानुप्रासालंका
रः॥ आवृत्तवर्णस्तवकायमकं कवयो विदुः। वर्णस्तवकं स
स्वरवर्णसमूहः। यदि आवृत्ता भवति तर्हि यमकालंकारः॥ य
॥५५॥ था ह०। पंचेषु पंचेषु भिराहतांगी संगा न संगी न परापरांगी॥ ॥५५॥
वपमेव पमेवलितास्सहस्तावामाद्विवामादिपती त्वमणतं।७७॥
अत्र भिन्नार्थकानां पंचेषु पंचेषु इत्यादिपदानां प्रतिच्चर
णमेव सस्वरव्यंजनानामावृत्तिः सत्वाद्भवति सैषं यमकालंकारः॥

सत्वेवास्तवं तु नास्ति। तथाहि। दरदशः केसरी वनेभाति मविर्दे
कः वनसंबंधिनोद्भानां हस्तिनां प्रति विमर्दकः॥८॥ अत्यंत
मर्दनकर्त्ता इति। एवं भवान् सिंहासने भवानिति वा अयोरप्याप्य
ननत्वपुनरुक्तार्थकत्वाद्भासः न तु वास्तवः। तथाहि। क्षितीशो भवान् भाति
सिंहासने भवान् शोभतीतिभाः। सिंहानमासनं सिंहासनं कर्त्तृकस्ववृं
भस्पः ओपचरानां प्रति क्षोभयेस्ते अति। सिंहानेसना सिं

अथ तुल्यसूचकसमवक्रमितिमहिम्नाऽपदस्यप्रसक्तिपुनाद्गाध्वनिसत्वेयम
क्तालंकार:॥ यद्यदुक्तावन्तिसत्वेचलाटानुप्रासालंकार:। इत्येवानयो
र्भेद:॥ पुनरुक्तप्रतीकाशं पुनरुक्तार्थसन्निभो वस्तुत: पुनरुक्तार्थ
॥५६॥ कमिवापातनोभासते यत्राख्यानं पुनरु[illegible]प्रतीकाशमलंकारं विदुर्बु ॥५६॥
ति निगलितार्थः। यथा नत्रैव। केसरी कानने भाति वने भाति विनद्
र्कः। नवा नृसिंहासने भाति भाति सिंहासने भुवान्॥१००॥ अत्र का
नने भाति इति वने भाति इति चानयो: पुनरुर्थेकाकलमापातनोभा